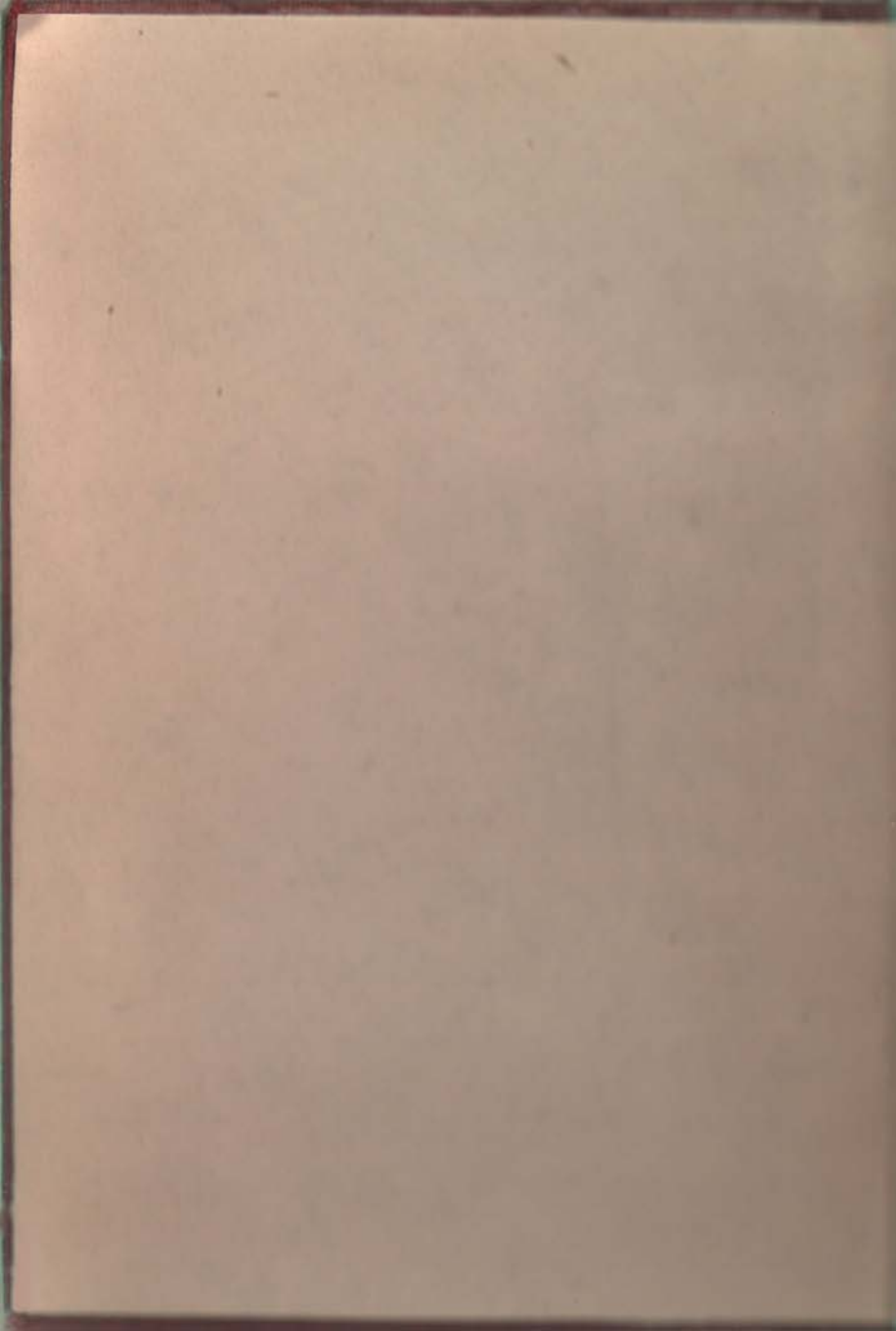
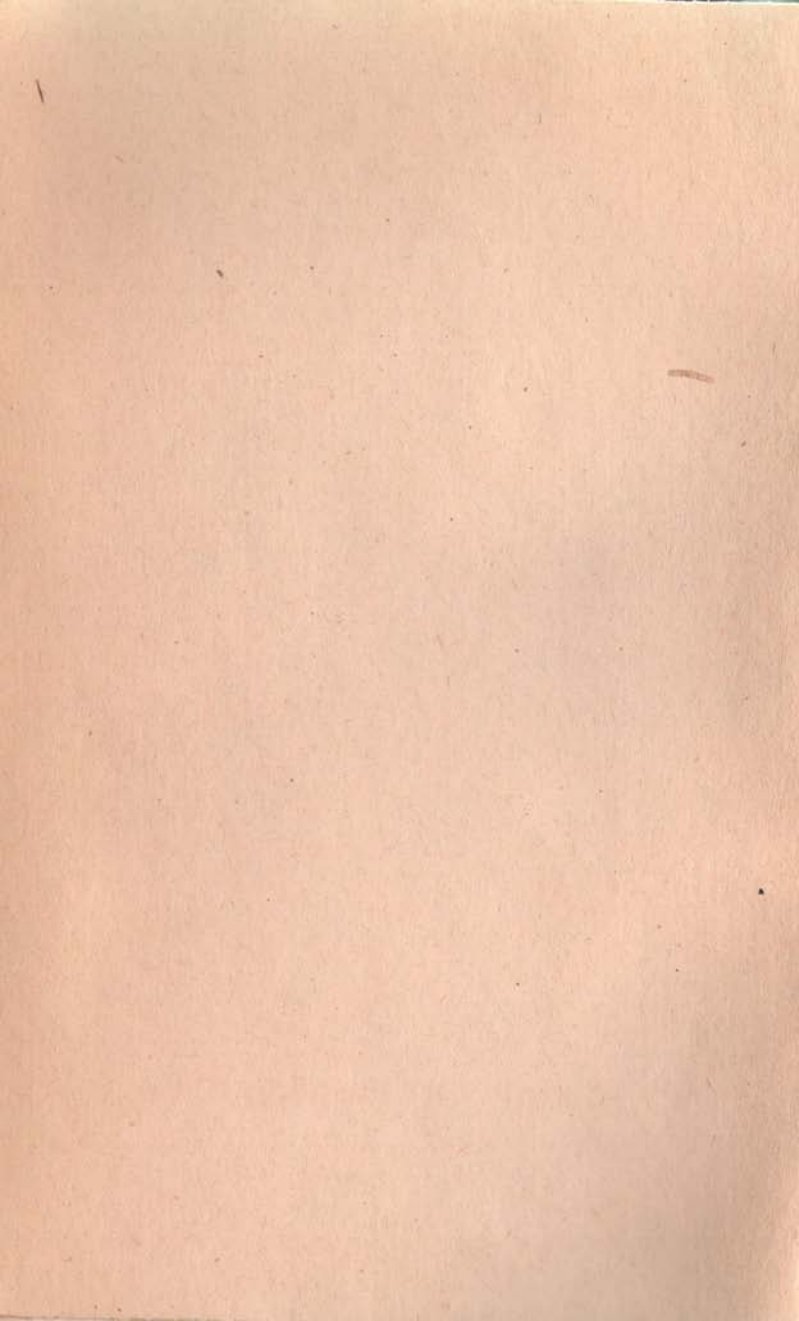

9(47.925)

t-40

Հ Ա Յ Ո Ց

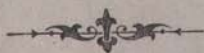
Հ Ի Ն Կ Ր Օ Ն Ն Ե Ր Ը

Գ Ր Ե Ց

Տ Օ Ք. Ն. Տ Ա Ղ Ա Ի Ա Ր Ե Ա Ն

Ը. Տ Պ Ա Գ Բ Ո Թ Ի Ի Ն

Ս Ր Բ Ա Գ Ր Ե Ա Լ Ե Ի Յ Ա Ի Ե Լ Ե Ա Լ

12012

Կ. ՊՈԼԻՍ

Տ Պ Ա Գ Բ Ո Թ Ի Ի Ն Ը. Մ ա թ ի ռ ս ե ա Ն

1909

2923

Հ Ա Յ Ո Ց

Հ Ի Ն Կ Ր Օ Ն Ն Ե Ր Ը

Գ Ր Ե Ց

Տ Օ Ք. Ն. Տ Ա Ղ Ա Ի Ա Ր Ե Ա Ն

Բ. Տ Պ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Ի Ն

Ս Ր Բ Ա Գ Ր Ե Ա Լ Ե Ի Յ Ա Ի Ե Լ Ե Ա Լ

Կ. Պ Ո Լ Ի Ս

Տ Պ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Ի Ն Յ. Մ ա թ Է Լ Ո Ս Յ Ա Ն

1909

12788

6566-57

✓

Մ Ո Ւ Տ Ք

Մեր ազգային պատմիչներէ մի քանիներու մէջ միայն՝ քրիստոնէութենէ առաջ Հայոցս կրօնին վրայ փոքր ինչ տեղեկութիւններ կը գտնուին. ասոնցմէ առաջինն է Ագաթանգեղոս՝ որ Դ. դարուն սկիզբը, ի ձեռն Գրիգոր Լուսաւորչի քրիստոնէութեան տարածման առթիւ, մեհենից ու գից կործանումն պատմելուն՝ անոնց նկատմամբ ինչ ինչ ծանօթութիւններ կուտայ: Նոյն դարուն վերաբերող Զենոբ Գլակայ և Փաւստոս Բիւղանդացոյ գործոց մէջ ալ կան առ այս կարևոր տեղեկութիւններ, սակայն աւելի ճոխ է յաջորդ դարուն ապրող մեր ազգային պատմահայրն Մ. Խորենացի, որ ՚ի սկզբանէ անտի Հայոցս ընդհանուր պատմութիւնն գրելուն՝ անցողակի կը յիշատակէ նախնի Հայկաղանց կրօնական ինչ ինչ հաւատքն, ու միայն Արշակունեաց հարստութեան հիմնարկութենէն կը սկսի անոնց դիցապաշտութեան մասին տեղեկութիւններ հաղորդել:

Ե. դարու գրողներէն Եղիշէ պատմագիրն և Եղնիկ իմաստասէրն իրենց ժամանակի Սասանեան Պարսից դէնն կը ներկայացնեն մեզ՝ զոր Պարսիկք իբր արբող ազգ կը ստիպէին զՀայս ընդունիլ, կրօն՝ զոր հաւանականաբար Հայք յառաջ քան զքրիստոնէութիւն պատշած էին: Յիշատակեմք և Անանիա Շիրակացի՝ Ը. դարու գիտունն, որ կը հաղորդէ մեզ մեր հեթանոս նախնեաց հաւատաւեաց մասին ինչ ինչ ծանօթութիւններ:

Ուստի այս ցիրուցան տեղեկութիւններով ու օտարազգի մատենագրաց յիշատակութիւններով հարկ էր գրել ու վերակազմել Հայոց հին կրօնի պատմութիւնն: Այս յանգուգն գործն ձեռնարկեց հայազգի մեծանուն բանասէր Մկրտիչ Էմին՝ որոյ գործն «Հետազօտութիւնք

հայկական հեթանոսութեան վրայ» (1), Հայոց հին կրօնի պատմութեան հիմնաքարն պիտի մնայ միշտ: Ապա գրեցին առ այս 'ի հայազգեաց Մ. Չերազ՝ «Ծանօթութիւնք հայկական դիցաբանութեան վրայ» (2), Հ. Ս. Նազարէթեան՝ «Հայք և հայ դիցաբանութիւնն» (3), Հ. Սարգսեան՝ «Ագաթանգեղոս և իր բազմադարեան գաղտնիքն» (4) նշանաւոր գործին ժ. գլուխովն: Յիշատակեմք նաև Հ. Տաշեանի «Ուսումնասիրութիւն Ագաթանգեղեայ գրոց»ն (5) և Պատկանեանի ինչ ինչ հրատարակութեանց առթիւ հմտալից ծանօթութիւններն: Վերջապէս դարուս բազմավաստակ հայազգի մեծ բանասէրին՝ Հայր Ալիշանի «Հին հաւատք Հայոց»ն (6) որ Հայոց հին կրօնի մասին ծանօթութեանց ճոխ ամբարանոց մ'է:

Յօտարազգեաց՝ Տըլակարտ, (Ուսուցիչ արևելեան լեզուաց ի համալսարանին Կէթթինկի), իր *Gesamte life abhandlungen* ի (1866), *Armenische studien* ի (1877), և *Ագաթանգեղոսի* (1889) հրատարակութեանց հմտալից ծանօթութիւններովն, և Հիւբշման (Ուսուցիչ բազդատական բանասիրութեան Սթրազպուրկի համալսարանին) իր *Armennische grammatik* ի (1897) առթիւ կուտան կարևոր տեղեկութիւններ ու բազդատութիւններ:

Օտարազգեաց առ այս գրութեանց մէջ գլուխ գործոց մ'է Հ. Գեզլէրի (Ուսուցիչ Իէնաի համալսարանին) «Հետազօտութիւն հայ դիցաբանութեան»ը (7): Յիշատակեմք վերջապէս Փարիզու Արևելեան լեզուաց վարժարանի ուսուցիչ Գարիէրի «Հեթանոս Հայաստանի

(1) Հրատարակեալ 'ի ռուս բարբառ 1864 ին, և որ նոյն տարին Յարգմանուեցաւ ֆրնս. ի ու հրատարակուեցաւ 'ի «Հանդէսին Արևելից», 'ի Փրզ., և հուսկ ուրեմն ի «Յոյս» հանդիսարանին Արմաշու. 'ի հայ լեզու. (1874):

(2) Arménie. Ամասթերթ 'ի Փարիզ (1892—93).

(3) Բազմավէպ » 'ի Վենետիկ (1893—94).

(4) Վենետիկ (1890). (5) Վիեննա (1891). (6) Վենետիկ (1895).

(7) Թարգմանեալ 'ի Հայ Ն. Յ. Թորոսեանէ 1897 'ի Վենետիկ.

ու թ սրբարաններն ըստ Ազաթանգեղեայ և ըստ Մ. Խորենացւոյ, քննական ուսումնասիրութիւն» անուն գործն ⁽¹⁾, որ նշանաւոր է նամանաւանդ Հայր Պարոնեանի հմտալից քննադատական պատասխանագրովն ⁽²⁾: Պէտք չէ մոռնալ նաև Ռ. Շտալկելբէրգի «Իրանական ազդեցութիւն հին Հայոց կրօնական հաւատալեաց վրայ» գրութիւնն ⁽³⁾:

Այս ամէնը միայն գրաւոր դարու յիշատակարանաց վրայ հիմնեալ աշխատասիրութիւններ են. կը մնան դեռ սեղաձև արձանագրութեանց յայտնութիւններն, որք աւելի հնագոյն ժամանակի կը վերաբերին, զորս լուծել ու լուսաբանել կը փորձեն օտարազգի մասնագէտներէ զատ՝ 'ի մերայնոց կ. Բասմաջեան և Հայր Սանտալձեան, և հնախուղական յայտնութիւններն որք դեռ հողին ծոցն պահուած կը մնան և որք արդէն մասնական բաւական արդիւնք տուած են մեզ:

Մենք յիշատակեալ գիտնոց չկրցածն ընելու յաւակնութիւնն չունիմք, այլ միայն անոնց աշխատութիւններն ի մի հաւաքելով պիտի փորձեմք պատկերել Հայոց հին կրօններն ու պիտի ջանամք ճշդել անոնց իւրաքանչիւրի շրջանն:

Իրիստոնէութիւնն թէպէտ նոյն իսկ Ա. դարուն մուտք գտած է 'ի Հայս, սակայն Դ. դարու սկիզբն միայն ձեռամբ Գրիգոր Լուսաւորչի և Տրդատայ եղած է երկրի պաշտօնական կրօնն: Յառաջ քան զայն դիցապաշտ էին Հայք, կրօն՝ որ բոյն դնել սկսաւ Մակեդոնեանց և Սելևկեանց իշխանութեան օրով, և այդ ժամանակամիջոցին խառն ընդ նախնի կրօնն (Զրադաշտակա-

(1) Les huit sanctuaires de l'Arménie payenne d'après Aghatangé et Moïse de Khoren. Etude critique. Paris 1899. Թարգմանեալ 'ի Հայ 'ի Հանգէս Ամսօրեայ (1899) 'ի Վիեննա:

(2) «Բանասէր» Հատոր Ա. Պրակ Դ. (1899) և Հատոր Բ. Պրակ Ա. Բ. (1900) 'ի Փարիզ:

(3) Մոսկուայի Կայս. Հնագ. Ընկ. տարեգրութիւնն (1901), քաղուած արար 'ի Հայ Թարգմանեալ 'ի Բազմավէպի (1901—1902):

նութիւն) և կամ անոր ձեին տակ պաշտուելէ ետք՝ Արշակունի անուանեալ Արտաքսիասեան հարստութեան օրով սկսաւ տիրապետել: Յառաջ քան զայս, Հայք Ջրադաշտական էին իրենց դրացի և քոյր ազգի Պարսից նման, կրօն՝ որ հաւանականաբար Քրիստոսէ 6 դար առաջ ծնունդ առած և Պարսիկ տիրապետութեան հետ մուտք գտած էր ի մեզ: Պարսիկ կայսրութեան ենթակայ ըլլալէ առաջ՝ շուրջ 3 դարեր (9—6րդ) սերտ յարաբերութեան և շփման մէջ եղած եմք Ասորեստանեայց հետ, և անոնց նման ընութեան երևոյթից և երկնային մարմնոց պաշտամունքն (Քաղդէութիւն) ունեցած եմք, որպէս ցոյց կուտան ազգային սեպածեւ արձանագրութիւնք: Վերջապէս յառաջ քան զայս անշուշտ բնապաշտ եղած են մեր նախնիք որպէս ամէն հին ազգերն:

Երբեք երեւակայելու չէ թէ՛ նորամուտ կրօն մը կարէ արմատապէս ջնջել իր նախորդն ու անոր վարդապետութիւնն. ընդհանրապէս հինն նորին քով կ'ապրի ժամանակ մը, ու ապա նորն հինէն փոխառութիւններ կ'ընէ, անոր վրայ կը կերտուի, անոր ձեւն կ'առնէ շատ անգամ, ժողովրդեան աւելի ընդունելի և հասկանալի դառնալու համար: Արդարեւ Բնապաշտութիւնն հաւանականաբար մեր ամենէ հին կրօնը եղած է և իր վարդապետութիւններն ապրած են ոչ միայն զրադաշտական դարերուն՝ այլ և կռապաշտական շրջանին, որպէս ցոյց կուտան մեր պատմչաց նկարագրերն, և նոյն իսկ այսօր՝ 16 դարերէ ի վեր քրիստոնէութիւնն ընդունելնէս ետք՝ ունիմք բնապաշտական, զրադաշտական և կռապաշտական վարդապետութեանց ինչ ինչ հաւատալիքներն և սովորոյթներն գոնէ ժողովրդական նախապաշարման ձեին տակ:

Պիտի ջանամք որչափ հնար է այս դանազան շըրջաններու կրօնի վարդապետութիւններն ներկայել ու զանազանել. իցիւ թէ կարենայինք հասնիլ մեր նպատակին:

Հ Ա Յ Ո Ց

Հ Ի Ն Կ Ր Օ Ն Ն Ե Ր Ը

Ա.

ԲՆԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

Բնապաշտութիւնն կ'անուանի երկրիս ու տիեզերաց զանազան առարկայներն պաշտելու կրօնն :

Երբեմն Բնապաշտութիւնն կը կայանայ միայն երկրիս զլիաւոր անկենդան տարերց պաշտաման մէջ, որպէս Հ, Զ, Օ, Հ, որ Տրեւանտի կը կոչուի. ուրիշ ատեն՝ ապրող մարմիններն ալ, կենդանիք եւ բոյսք, պաշտաման առարկայ կ'ըլլան եւ կենդանիքն ու Բնապաշտութիւնն անունն կ'առնեն : Երբեմն երկնից կամարն եւ կամ զայն զարդարող երկնային մարմիններն՝ Արեգակ, Լուսին, Մոլորակք եւ Աստեղք մարդոց յարգանաց նիւթ եղած են, եւ այդ կրօնն Արեւելոսի, Արեւմտեան Կոչուած է, զի Քաղղէացիք եղած են երկնային մարմնոց ուսմամբ եւ պաշտամամբ պարապող ամէնէ հին զլիաւոր ազգն : Ժողովուրդն անշուշտ նիւթն կը պաշտէր, սակայն հաւանականաբար կրօնսդիրներն եւ զարգացեալներն այդ ձեւերու տակ կը պաշտէին երկրիս

տարերաց, ապրող էակաց եւ երկնային մարմնոց ներքին ուժն, զօրութիւնն ու երեւոյթներն :

Աստ բնապաշտութիւնն անուան տակ պիտի քըննեմք միայն տարերաց եւ ապրող մարմնոց պաշտամունքն . իսկ Քաղդէականութիւնն առանձին գլխոյ նիւթ պիտի ընեմք :

Բնապաշտութիւնն նախնական ժողովրդոց կրօնն եղած է գրեթէ ամէնուրեք, եւ Տարրապաշտութիւնն անոր ամէնէ միամիտ ձեւն՝ հիներու ընդհանուր կրօնն էր : Հնդիկներն, Յոյներն հաւանականաբար եւ այլ Հնդիկ-Եւրոպական ազգերն տարրապաշտ եղած են նոյնն եղած է եւ մեր դրացի համացեղ Փռիւզեցոց, հիւսիսի Սկիւթացոց, հարաւի Սեմացոց համար : Տարրապաշտութեան յաջորդած են բնապաշտութեան այլ ձեւերն՝ աւելի ընկերանալով քան թէ անոր հետքն ջնջելով, անոր տեղն բռնելու, ինչ որ հաւանական կը թուի եւ Հայոցս համար :

Նախնեաց մատենագրութեան մէջ կը նշմարուին ոչ միայն նշանաւոր տարրերու՝ լերանց, ջուրց, հողմի եւ հուրի, այլ եւ բուսոց ու կենդանեաց յարգումն եւ պաշտօնն . հաւանականաբար այս ամէնը մէկէն մեր նախնեաց պաշտաման չարժանացան, այլ հետզհետէ բարդուեցան : Հնար չեղաւ մեզ առ այս որ եւ է դասակարգութիւն դնել ըստ ժամանակի, ուստի անարժէք են որ եւ է ձրի ենթադրութիւնք : Այլ կրօններ Տարրապաշտութեան յաջորդելուն՝ նախնական հաւատքին հաւատարիմ մնացողներ ապաստանեցան ապառաժուտ ամուր տեղեր, շարունակելով անդ իրենց տարրապաշտութիւնն, որք մինչ Քրիստոնէ-

ութեան առաջին դարերն շարունակուեցան, ինչպէս պիտի տեսնեմք :

Սպասելով որ մեր ազգային սեպածեւ արձանագրութիւնք եւ կամ այլ յիշատակարանք մեզ աւելի ճիշտ ծանօթութիւններ տան՝ մեր նախահարց հինաւուրց կրօնքին մասին՝ ջանամք մեր նախնեաց մատենագրութենէն քաղուած նիւթերով զաղափար մը կազմել մերայնոց բնապաշտական տարբեր ձեւերուն վրայ ունեցած հատալեաց :

1. Տ Ա Ր Ր Ա Պ Ա Շ Տ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Լեւիւիք. — Հողի պաշտաման մասին որ եւ է յիշատակութիւն անծանօթ է մեզ, սակայն լերանց եւ նամանաւանդ հրաբխայիններու նկատմամբ յարգանաց հետքեր կան :

Հայաստանի լեւիւնք՝ նամանաւանդ հրաբխայինք որք կոնաձեւ յանկարծ կը բարձրանան յերկրէ յերկինս ու իրենց գագաթներ ամպերու մէջ կը կորսուին, հաստատելով կարծես երկիրս երկնից միացնող կամուրջներ, լեռներ՝ որք դեռ կը մխային մեր նախնեաց օրով, բոց կ'արձակէին, ու մերթ գոռալով երկիրն կը դղրդէին, ու մերթ իրենց ժայթքումներով կը պատժէին զմարդիկ, բնականաբար սարսափ կ'ազդէին երկրի նախնական ժողովրդեան ու նախնեաց, որով եւ եղան պաշտաման առարկայ :

Այս դասակարգին կը վերաբերին Մասիս ու Արագած : Վանայ ու Սեւանայ լիճերն արդէն ինքնին խառ-

նարաններ են ու շրջապատուած հրաբխային լեռներով, որպէս Գրգուռն, Նեբրովդ, Թոնտրիկ, Սիբան են :

Մասիսի մեր պատմագրաց տուած Ա. 7-րդ ածականն, անդ Ք. 2-րու բնակութեան վայր ըլլալն ու Արտաշէսի անէծքն ապացոյցներ են նորա պաշտաման :

Հայք իրենց դրացի Պարսից նման ամսուան իւրաքանչիւր օրերն մէն մի Աստուածոց ու Շահապետաց նուիրած էին, ու Հայոց ամսոց օրերէն մի քանիներն լերանց յատկացեալ էին : Մասիս, Արազած, Վարագ, Կորդուիք, Գրգուռ, Պարխար, Նպատ, Մանի, են . իրենց նուիրեալ օրեր ունէին (Ըստ Շահան Զրպետի), որ ապացոյց մէջ այդ լերանց պաշտաման :

Երբ այս հրաբխային լերանց դղրդումներ վերջ գտան, այդ լերանց կրօնի պաշտօնեաներն անոնց քարայրներուն մէջ հաստատեցին դարբնոցներ ուր բնականին նման դղրդումներ, ճայթումներ եւ փայլատակումներ յառաջ կը բերէին, որք ժողովրդեան ահ ու սարսափ կ'ազդէին : Այսպէս կը բացատրուին Անձեւացեաց Կանգուար ու Ագուալի քար անուն լերանց միջեւ Դ. 7-րդ ածականեալ տեղն հաստատեալ դարբիններն, որոց հանդիպեցաւ Ս. Բարթողիմէոս առաքեալն, ուր կանգնեց Հոգւոց վանքն¹ : Նմանօրինակ դղրդումներ կը լսուէին եւ Վասպուրականի Բ. 7-րդ ըսուած տեղն եւ ի Պ. 7-րդ լերինս, յառուրս Հռիփսիմեանց² :

(1) «Աստուածածնայ պատկերի պատմութիւն» (գործք Խորենացւոյ) Վենետիկ 1865 :

(2) «Ս. Հռիփսիմեանց պատմութիւն» (գործք Խորենացւոյ) Վենետիկ 1865 :

Պլուտարքոս Արաքսի փանց վրայ Տիբերիանունն ղիցաբնակ վայր մը կը յիշատակէ :

Ջուր. — Ջուրն ամէն հին կրօնի մէջ յարգանաց արժանացած է իբր մարդոց կենաց գոյութեան ամէնէ կարեւոր մէկ տարրն , դաշտերու արգասաւորիչն , եւն :

Գետերն սուրբ համարուած էին ամէն հին ազգաց որպէս եւ Հայոց մէջ , ինչպէս Նեղոսն յեգիպտոս , Գանգէսն 'ի Հնդկկա եւն : Այս վերջնոյն յարգանքն կը շարունակուի իսկ ցարդ տեղական ժողովրդեան կողմանէ :

Եփրատ հաւանականաբար ամէնէ աւելի յարգելին էր Հայոց : Օտարք կը յիշատակեն Նորա ի մերայնոց պաշտումն : Ըստ Տակիտոսի Հայք ձի կը զոհէին Եփրատի : Այս գետի յարգանաց ապացոյց մ'է մեր մեհնից շատերուն ընդ երկարութիւն այդ գետոյն զըտնուիլն : Արդարեւ Անի , Թիլ , Երիզա եւ Բագայառիճ մեհնական քաղաքներն Եփրատի երկայնքը հաստատուած են . Աշտիշատ՝ Եփրատի Արածանի ճիւղին աջակողմն է :

Երասխ կամ Արաքս ալ յարգուած էր . անոր եզրերուն վրայ շինուած են Արմաւիր , Արտաշատ նուիրական քաղաքներն . Բագարան ղիցաբնակ քաղաքն ալ Երասխի ճիւղերէն Ախուրեանի փանց վրայ շինուած է :

Անձեւացեաց Բուլթ ըսուած լերան անձաներուն մէջ Հիբրոյ հետ եւ Ջուր եղբայրն կը պաշտուէր յաւուրս Հռիփսիմեանց (տես Ջուր) : Հռիփսիմեանք սորա

մօտակայ Կորիթ գիւղն ալ գտան ջրոյ, օձից եւ կր-
ռոց պաշտամունք :

Մեր այժմու վանօրէից մէջ ու մօտերն գտնուած
ակերու եւ աղբիւրներու Լ.....է..... անուանումն ու
յարգանքն ալ անշուշտ տարրապաշտական դարերու
սովորութիւններէ մնացած է :

Վարդավառի առթիւ ջուրի սրսկումն ալ հաւա-
նականաբար ջուրի տարրապաշտական տօներէն մնա-
ցեալ ազգային սովորոյթ մ'է : Ըստ Հերպետի՝ Վար-
դավառ սանսկրիտ բարդ բառ մ'է (կազմուած Վ.....
.....=Ջ..... ու Վ.....=Ս..... բառերէն) որ կը նշանակէ
Ջ.....-..... սա ջուրի տօներու յատուկ հին սովո-
րոյթ մ'է զոր ունեցած են վաղեմի Հնդիկք եւ մեր
դրացի ազգերն՝ Պարսիկք եւ Քաղղէացիք, որպէս վկայէ
Մենիսսքի :

Օդ եւ Հողմ — Հողմերն որ ամառնային տապն
կը մեղմեն, ծառերու եւ նուիրական անտառաց սօսիւնն
յառաջ կը բերեն, ու մերթ բարկութեամբ շէնքերն կը
տապալեն ու հսկայ ծառերն արմատախիլ կ'ընեն, ու
մերթ վերջապէս մրրիկի ու թաթառի ձեւով երկրային
առարկաներն յօդս կը բարձրացնեն, իբրեւ վիշապ (վի-
շապ հանել), չէին կրնար տարրապաշտից ուշն չի հրա-
ւիրել ու անոնց յարգանաց ու սարսափին չարժանանալ :
Ոչ միայն թաթառն ², այլ եւ մեծ փոթորիկներն,

(1) Բազմավէպ 1902 յունիս,

(2) Թամառ կամ Թամ առն, զուցէ այսպէս ըսուած է համարելով
զայն երկնային կամ Աստուածային մի զօրութիւն, այսինքն Աստուծոյ
ձեռքն :

մրրիկներն եւ ուրական հողմերն իրենց վնասներով
ուամիկ ժողովրդեան ահ ու սարսափ կ'ազդեն ու անոնց
յարգանաց կ'արժանանան :

Հուր.— Հուրն ալ տարրապաշտից յարգանաց
կ'արժանանայ ու ի մեզ անոր պաշտօնն ջուրի հետ
ի միասին յիշատակուած է, ոչ թէ իբր անոր հակա-
ռակորդն, ինչպէս կ'ենթադրուի, այլ ջուր եղբօր Բարձր
եւ մաքրիչ զօրութեան ներկայացուցիչ:

Մեր յիշատակած Դարբնոց քարի մէջ կրակ ալ
կը պաշտէին յաւուրս Բարթողիմէոսի, եւ սորա մօտա-
կայ Վասպուրականի Անձեւացեաց Պաղատ լերան արե-
ւելեան կողմն Բարձր ըսուած տեղն՝ Կարձ քոյրն եւ Զար-
եղբայրն միանգամայն կը պաշտուէին:

Կար «Տուն կրակի, անյագ հրոյ անդադար այր-
ման աստուածոցն եւ զքարինս աստուածացուցեալ
գոլով ի սեւա քարին հոսէին յակն յորդաբուխ աղբերն
որ բղխէ յոտս լերանցն . . . եւ զի ասէին զկրակն քոյր
եւ զաղբիւրն եղբայր . . . եւ յայրս քարին որջացեալ
կային վիշապք երկու դեւացեալք եւ սեւացեալք որոց
աղջիկս կոյս եւ պատանիս անմեղս զոհէին» (Պատմ.
Հռիփսիմեանց):

Ըստ Աւետայի կրակն արու էր (Միհր) եւ ջուրն
էգ (Անահիտ), յորմէ կը հետեւի թէ՛ այս հուրն եւ ջուրն
աւետական (զրադաշտական) չէին, այլ տարրապաշ-
տական :

(1) Այսպէս անուանեալ է հաւանականաբար Բուք անուն մի քրմա-
պետի անուամբ:

Այդ վկայութեան մէջ յիշատակեալ երկու վիշապներն Աստուծոյ եւ Մեծարարի պատկերներ կը համարի չ. Ս. Բարսեղեան «զորս ըստ Աւետական հնագոյն յիշատակաց, յաղթողն Միհր պարտելով ընկէց յերկնից յերկիր, երկոտանի օձու կերպարանքով, որոց եւ զԵնուին աղջիկս կոյս եւ պատանիս անմեղս», գուցէ այդ չար ոգիներու ազդեցութենէն զերծ մնալու համար:

Ուստի ըստ չ. Ս. Բարսեղեանի՝ զրադաշտական էր այս սրբավայրն, եւ ոչ թէ տարրապաշտական որպէս մենք կը կարծեմք:

Հաւանականաբար անդ ջուրի ակ մը եւ կրակի ատրուշան մը կար իրարու դրացի, ուր հրոյ արտադրած մոխիրն՝ ջուր եղբօրն կը յանձնէին:

«Յերկիր ոչ արկանէին զմոխիրն, այլ արտասուօք եղբօրն ջնջէին»: Այդ տեղն Բովթկայ Ս. Աստուածածին վանքն կայ, որոյ արեւմտակողմն «մէկ քարընկէց հեռու լերան ստորոտէն կը բղխի ահագին քանակութեամբ պատուական ջուր մը»:

Մոխիրի յարգանքն Զրադաշտականութեան մէջ ալ մուտք գտած է: Մեր քրիստոնեայ պատմագիրք զՊարսիկս Մեծարար ալ կ'անուանէին:

Փայտակարանի Եօն քաղինք գուցէ եւ բնապաշտական հուրեր էին:

Գուցէ այժմու Տեառնդառաջի երեկոյեան շատ մը գաւառներու մէջ Հայոցս կրակ վառելով՝ շուրջ բոլոր պարեւն ու վրայէն ցատկելն այդ ժամանակաց մնացորդ սովորոյթ մ'է:

2. ԲՈՒՍԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

Անշուշտ փոքր եւ հասարակ խոտերն ու բոյսերն չէին կրնար ազդել նախնական ժողովրդեան վրայ որպէս բարձրաբերձ ծառերն՝ զորօրինակ կաղնին որ յարգուած էր 'ի Յունաց եւ 'ի Կելտաց, իսկ սօսին (*Platanum Armeniacum*) 'ի Հայոց:

Ըստ Խորէնացոյն, Քրիստոսէ շուրջ 20 դար առաջ Արմենակ տնկեց սօսւոյ անտառ մը Երասխի եզերքն Արմաւիրի մօտ, որոյ նուիրեց Արայ Գեղեցիկ իր որդին Անուանէր որ Սօսանուէր կոչուեցաւ: «Որ Սօս անուանէր կամ Սօսանուէր, քանզի ձօնեալ էր ըստ պաշտամանց 'ի Սօսինն Արամանակայ (Արմանեակայ), որ յԱրմաւիր, զորոց զսաղարթուցն սօսաւինն, ըստ հանդարտ եւ սաստիկ շնչելոյ օդոյն . . . սովորեցան, ի հմայս յաշխարհիս Հայկազանց» (Խոր.):

Այս նուիրական անտառի քուրմերն հովերու ազդեցութեամբ անոնց հանած ձայնէն (սօսինն, սօսաւինն, սօսաւինն) գուշակութիւններ կ'ընէին:

Կաղզուանայ մօտ Երասխ գետի եզերքը Վիշապաձորի մէջ կայ Դէշ անուանեալ տեղն՝ որ եւ հաւանաբար պաշտաման տեղի մ'էր:

Բարտի (*tremble*) ծառն ալ կը պաշտուէր հաւանականաբար, զի այս ծառի յարգանաց հետքեր կային մինչ ԺԲ դարն 'ի Սամօստաբնակ (Միջագետք) Արեւորդիս ու կայ եւ ցարդ այդ ժողովրդեան մէջ:

Լոշտակն՝ իր մարդանման երկճիղ արմատներուն,

Փենունան՝ իր բունի հատածի կեդրոնական խաչաձև մասին, Համսփիւն՝ իր 12 ճիւղերուն եւ այլազան գոյնով ծաղկանց համար ժողովրդային նախապաշարմանց տեղի տուած են ու կուտան ցարդ, սակայն դոքա երբեք պաշտուած չեն:

Դեռ մեր ռամիկ ժողովուրդն կը յարգէ ծառերն եւ նամանաւանդ մեծերն, ու զայնս կոտրելն ու կտրելն մեղք կը համարի ու մեղապարտն պատուհասի ենթակայ կը կարծէ. ծառերու խնամք տանելն ու զանոնք ջրելն բարեգործութիւններ են:

3. Կ Ե Ն Դ Ա Ն Ա Պ Ա Շ Տ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Ի նախնեաց ամէնէն աւելի կենդանապաշտք Եգիպտացիք եղած են, եւ հաւանականաբար Եգիպտացւոց Սուրիոյ հիւսիսակողման վրայ մէկ դարու (16—15րդ) տիրապետութեան ժամանակէն մուտք գտած է անդ, եւ անտի 'ի մեզ:

Անշուշտ իրենց օգտակարութեամբ կարեւոր եւ վնասիւք սարսափ ազդող կենդանիք կրնային միայն որ եւ է յարգանաց կամ պաշտաման արժանանալ:

Օգտակար կենդանեաց յարգանաց մասին որ եւ է յիշատակութիւն անձանօթ է մեզ: Գիտեմք միայն թէ՛ երինջի հօտեր կը պահէին յանուն Անահիտի (որպէս յերիզա եւ յԱշտիշատ), որոյ կը ձօնէին զանոնք. սա աւելի դիցապաշտական կրօնի հետ առնչութիւն ունի:

Ըստ օտար պատմչաց, Հայք ձի կը զոհէին Եփրատայ ինչպէս ըսինք, արքայից գերեզմանին ալ ձի

կը զոհէին նոյն իսկ ըստ մեր պատմչաց : Սկիւթացիք ալ իրենց աստուածոց եւ արքայից գերեզմանին ձիեր կը զոհէին որպէս կը վկայէ Հերոդոտոս , եւ թէ մի գուցէ սա 'ի Սկիւթացւոց անցած է մեզ որք զիտեմք թէ 7^{րդ} դարուն (Ն. Ք.) ժամանակաւոր տիրապետութիւն մ'ունեցան ամբողջ Արեւմտեան Ասիոյ որպէս եւ մեր վրայ : Բայց այս կենդանիք աւելի աստուածոց նուիրեալ ձօներ էին :

Զիակերպ գերեզմանաքարաց գոյութիւնն չէ ունեցած իր գոհացուցիչ բացատրութիւնն :

Ցուլի պաշտումն չենք գիտեր . սակայն հողազրնդիս ցուլի մը եղջերաց վրայ գտնուելու առասպելն դեռ կենդանի կ'ապրի Հայոց , Պարսից եւ Թրքաց մէջ , որոյ երերման կը վերազրեն երկրաշարժի ցնցումներն :

Գալով Վնասակար կենդանեաց , օձն որոյ մի դաժան տեսակն կը համարուի Վէշուրն , մեծ սարսափ ներշնչած ու յարգանաց արժանացած էր : Ըստ Հռիփսիմեանց պատմութեան , Վասպուրականի Բուլթ ըսուած տեղն , ինչպէս ըսինք , կային վիշապներ եւ օձեր որոց կոյս աղջիկներ ու անմեղ պատանիներ կը նուիրէին Մօտակայ Կորիթ ըսուած գիւղն ալ ջրոյ եւ օձից պաշտամունք գտան : Կը կարծուէր թէ Վանայ ծովուն յատակը բազմազլխեան Վիշապ մը կար , որոյ շարժումները յառաջ կը բերէին այդ լճի ալեկոծումներն :

Օ՛յ ու Վէշուրն բառերով կազմուած շատ մը տեղոյ անուններ կան 'ի Հայս , որք այդ կենդանեաց պաշտամունքն կը ցուցնեն : Հայկազանց դրօշն Վէշուրն էր որ այդ կենդանւոյ 'ի մեզ յարգանաց ապացոյց մը կրնայ համարուիլ :

6566-57

Դեմէտրի եւ Գիսանէի 'ի Տարօն կանգնած կողոց մին Երեւանի որ ի Հնդկաց Վիշապ կ'անուանէր եւ որոյ կանգնուած տեղւոյն ալ Վիշապ անունն տրուեցաւ, մի գուցէ հնդիկ Վիշապ արձանն եղած ըլլայ եւ մենք սխալ արտասանելով տեղւոյն վիշապ բառին հետ շփոթած ու նոյնացուցած ըլլանք :

Վարդապետ ալ գուցէ յարգանաց առարկայ եղած է. Վարդազդատ՝ Վարդապետ բառն առ այս կասկած կը ներշնչէ :

Արծառն ալ գուցէ պաշտուած էր եւ արդէն Արծրունիք կը պատուէին զայն եւ որոյ պատկերն իրենց զինանշանն էր :

Պայազիտի բերդին մէջ դեռ կը նշմարուի հեթանոսական քանդակ մը ուր նկարուած է բազնի վրայ տարօրինակ կենդանի մը՝ որուն առջեւի ու ետեւի կողմերն մէյմէկ քուրմեր կան (Հին հաւատք Հայոց էջ 161) : Այդ կենդանին գայլի կը նմանի, սակայն ճակատէն դէպ 'ի վեր բարձրացող եղջերուի եղջիւր մ'ունի : Հաւանական է որ պաշտուած հրէշային կենդանի մը կը ներկայացնէ :

Մի գուցէ իր շահատակութեանց համար արժանացած է մասնաւոր յարգանաց. մեր օրերն իսկ նախապաշարեալ ժողովուրդն, մասնաւոր տօնի օր մ'ունի, յորում կանայք չեն գործեր որպէս զի զերծ մնան մկանց շահատակութիւններէն : Այդ օրն դպրոցներն իսկ գոց կը մնային 'ի Հայս շուրջ 25 տարիներ առաջ :

Կեդրոն Բնապատճուածք. — Հաւանականա-

բար վասպուրականի Անձեացեաց ժայռուտ գաւառն
քնապաշտական կեդրոն մ'էր երբեմն :

Զրադաշտականութեան եւ Կռապաշտութեան օրե-
րուն՝ եւ նոյն իսկ յառաջին դարս Քրիստոնէութեան
(յաւուրս Ս. Բարթողիմէոսի եւ Հռիփսիմեանց), ղեռ
անդ Դարբնոցքար, Պաղատ լեռ, Բուլթ, Կորիլթ եւ Կճաւ
ըսուած տեղերն հրաբուխներու նման ղղրղումներ,
ճայթումներ, փայլատակումներ յառաջ կը բերէին քուրմք
կրակն ու ջուրն կը պաշտէին, վիշապն ու օձը կը յար-
գէին, անոնց զոհեր կը մատուցանէին, ինչպէս տեսանք,
գուցէ եւ կրակի պաշտաման տալով ապա Զրադաշ-
տական ձեւ, ունենալով եւ այդ տեղերու մէջ երբեմն
դից արձաններ ու պատկերներ որպէս Արամազդինն եւ
Աստղկանն ՚ի Պաղատոյ լեռն եւ Անահիտինն ՚ի Դարբ-
նոց քար որպէս պիտի տեսնամք :

Ինչպէս ըսինք, հաւանական է որ այս ժայռուտ
տեղեր հաստատեալ քնապաշտք հաւատարիմ մնացին
իրենց նախնի կրօնին ու այդ վայրեր եղան անոնց կրօ-
նական կեդրոններ :

Բ.

Ք Ա Ղ Դ Է Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Քաղղէացիք առաջին աստեղագէտք եղան, ապա ունեցան հիացում եւ հուսկ ուրեմն յարզանք ու պաշտօն երկնային մարմնոց համար:

Քաղղէացիք կը պաշտէին ոչ միայն Արեւ, Լուսին, այլ եւ մոլորակներն, ինչ ինչ աստղերն, նոյն իսկ Երկինք, երկրի ոգին, Մթնոլորտն եւայլն:

Աբրահամու նախնիքն որք Քաղղէացի էին, պաշտօն կը մատուցանէին երկնային մարմնոց: 'Ի Քաղղէացւոց առին այլ դրացի ազգեր երկնային մարմնոց պաշտօն մատուցանելու կրօնն, յորս եւ Հայք 'ի ձեռն Ասորեստանեայց, ու սկսան պաշտել Երկինք, Արեգակն, Լուսինն, Մոլորակք, Աստեղք, Մթնոլորտն, եւայլն:

Հին ազգեր ընդհանրապէս աստեղապաշտ էին: «Յունական պաշտօնն յ'Արեւ եւ 'ի Լուսին, յ'Աստեղս եւ յ'Երկինս էր» (Պղատոն):

Ըստ Պարսից Երանեանք Զրադաշտէ առաջ Արեգական, Լուսնի եւ Աստեղաց երկրապագուներ էին:

Քանի որ Ասորեստանեայց միջոցաւ մուտ գտած կը համարիմք ի մեզ Քաղղէականութիւնն, ուստի ուսանիմք նախ անոնց աստուածոց ցանկն եւ դասակարգութիւնն:

Ասորեստանեայք որպէս եւ Քաղղէացիք նախ ուղղապէս կը պաշտէին երկնային մարմիններն ու բնութեան

զօրութիւններն, սակայն ապա սկսան թանձրացեալ առարկաներով ներկայացնել զանոնք եւ պաշտել: Այս աստուածութիւնք նախ որ ո եւ է դասակարգութիւն չունէին. երբեմն երկրաց մէջ միոյն, ուրիշ քաղաքի մը մէջ ուրիշի մը աւելի կարեւորութիւն եւ յարգ կու տային, ու աւելի վերջերն միայն դասակարգութիւն մը հաստատեցին որ ընդհանուր եղաւ եւ զոր կը պատկերեմք աստ:

Գերագոյն եւ անտեսանելի Աստուծմէ վերջ՝ զոր միայն մեծ քուրմերն ու խիստ զարգացեալներն կ'ըմբռնէին, կար գերագոյն Երրորդութիւն մը կազմուած Ա՜ւ-ւ-ւ, Բէւ-ւ-ւ եւ Է-ւ-ւ աստուածութիւններէ: Ա՜ւ-ւ-ւ երկինքն կը ներկայացնէր, հայր աստուածոց էր եւ անդնդոց կ'իշխէր. Բէւ-ւ-ւ կամ Բէւ երկրի եւ ոգիներու իշխանն էր, եւ Է-ւ-ւ իմացականութեան, գիտութեան, փառաց եւ կենաց աստուածն էր:

Այս գերագոյն երրորդութիւնն կազմող իւրաքանչիւր Աստուածութիւն ծնունդ տուած էր եւ էգ աստուածութեան մը որ իր ցուացումն էր. Անուինն կ'անուանէր Ա՜ւ-ւ-ւ, Բելուինն Բէւ-ւ-ւ, իսկ Էաինն Գ-ւ-ւ-ւ:

Այս գերագոյն եւ անորոշ յատկութեամբ երրորդութեան կը յաջորդէր որոշ յատկութեամբ սահմանեալ աստուածոց բարձրագոյն երրորդութիւն մը՝ Ս՜ւ-ւ, Շ-ւ-ւ եւ Ռ-ւ-ւ-ւ աստուածութիւններէ բաղկացեալ:

Ս՜ւ-ւ Լուսնի ներկայացուցիչ էր, պետ ամսոց 30 օրերու եւ զիշերային լուսաւորիչ, Շ-ւ-ւ Արեգակ աստուածն էր, որ եւ մեծ շարժիչ եւ միջնորդ Երկնի եւ երկրի ալ կ'անուանուէր. Ռ-ւ-ւ-ւ մթնոլորտի ու օդի

աստուածն էր, եւ կ'անուանուէր նաեւ բաշխիչ անձրե-
ւոց, տէր գետերու ու ջրմուղներու, հողմի, փոթորիկի
եւ կայծակի :

Այս բարձրագոյն երրորդութեան կը յաջորդեն
հինգ աստուածներու խումբ մը, ներկայացուցիչ հինգ
մոլորակաց եւ որք էին :

1. Ներկայացուցիչ Երեւակի, ասորես-
տանեայց Հերքիւն :

2. Մերկայացուցիչ Լուսն-
թագի. տէր Բաբելոնի որ եւ շփոթեցաւ Բէլի հետ :¹

3. Ներկայացուցիչ Հրատի, Աստուած
պատերազմի եւ դիւցազանց :

4. Ինքնակայացուցիչ Արուսեակի եւ բնու-
թեան, դիցուհի յաղթութեանց, արտադրութեանց եւ
սեռական յարաբերութեանց :

5. Ներկայացուցիչ Փայլածուի, ղեկավար
տիեզերաց :

Այս 12 աստուածութիւնք (գերագոյն եւ անտեսա-

(1) Նարունահիտ առաջնութիւն տուաւ սորա եւ որ ներքին երկ-
պառակութեան մը պատճառ եղաւ յորմէ օգտուելով Կիւրոս զրաւեց Բաբե-
լոնն (538 Ն. Ք.) :

Մարդուկ իրեն հետեւորդ 4 շուներ ունէր որք հաւանականաբար
ներկայացուցիչն էին Լուսնթագի 4 արբանեկաց: Սորա թէպէտ 1610 ին
Կալիլէէ գտնուած կը կարծուին՝ միւս արբանեակներէ առաջ՝ սակայն մենք
կը հաւատանք թէ ծանօթ էին արդէն աստեղագէտ Քաղդէացւոց, եւ որք
Լուսնթագի հաւատարմաբար հետեւելնուն՝ անոր ներկայացուցիչն՝ Մար-
դուկին եւս տուին 4 շուներ, (անձնակալն) :

Այս շուներն կ'անուանէին «Կենդանացուցիչ դիակաց». անշուշտ
իրենց լիզմամբ կը կատարէին այդ դերը: Այս 4 շուներն տարբեր անուններ
կը կրէին, Յափշտակիչ, Ուտիչ, Կորդիչ եւ Յագեցուցիչ (Բաւաւաշիան) :

Նելի Աստուած, Գերագոյն երրորդութիւն, Բարձրագոյն երրորդութիւն, հինգ մոլորակաց ներկայացուցիչներն) բարձրագոյն ժողովն կը ներկայացնէին, եւ որոց մէն մին տարուան մէկ ամսուան եւ Զողիակոսի 12 կենդանակերպից միոյն պաշտպանն էր :

Ժողովուրդն կը պաշտէր եւ շատ մը երկրորդական աստուածութիւններ որոց ոմանք գլխաւոր աստուածութեանց ինչ ինչ յատկութեանց ներկայացուցիչներն էին, այլք առանձին աստուածութիւններ, ներկայացուցիչ համաստեղութեանց, Քաոսի, Երկրիս կողմանց եւն, առանց հաշուելու դրացի ժողովուրդներէ առնուած աստուածութիւններն :

Կը հաւատային եւ բարի ու չար ոգիներու եւ Կարգի ու Զարէն խոյս տալու եւ շնորհիւ բարի ոգիներու՝ բարիք յառաջ բերելու կը ծառայէր :

Ուրարդեան արձանագրութիւնք երեւան կը հանեն Քաղղէա-Ասորեստանեան Աստուածութիւններէ շատեր : Անոնց Գեղեցիկ երկրներն երեք անձերէն միայն առաջինն (Անու) ծանօթ էր նախահայոց Խալդի անուան տակ, իբր Երկնի Աստուած . իսկ ասոնց յաջորդող Բարձրագոյն երկրներն (Շամալն եւ Ռամանան) ծանօթ էր Խալդեանց Արեգի եւ Տէլէօ անուանց տակ : Ի մի բան Քաղղէա-Ասորեստանեայց Գերագոյն եւ Բարձրագոյն երկու երրորդութիւններէն Խալդեանք մի երրորդութիւն կազմած էին, Խալդէ, Արեգի, եւ Տէլէօ, իբր երկնի, Արեգական եւ մթնոլորտի Աստուածութիւնք, որոց Քաղղէա-Ասորեստանեան Անուի, Շամալի եւ Ռամանուի յատկութիւններն կը վերագրէին :

Խալդի՝ գերագոյն Աստուածութիւնն էր մեր նախահարց որք անոր անուամբ Խալդէսէն կոչուած են, եւ մեր յիշատակած Իշպուհինիսի արձանագրութեան մէջ ազգային բոլոր աստուածութիւններն Խալդէսէն կոչուած են : Արգիստիս Ա. իր ճոխ աւարի $\frac{1}{6}$ ն Խալդիի նուիրեց :

Մոլորակներու ներկայացուցիչ հինգ աստուածոց խումբն դժուար է որոշել. անոնցմէ միայն Լուսնթագի ներկայացուցիչ Մարտիէ կամ Մերկուրիէ հետեւորդ շուներն որք Կէրէսէնցիէն Կէրէսէնցի կ'անուանէին, հաւանականաբար կը ներկայացնէին մեր պատմագրաց Յարալէզներն որպէս կարծեն Լանկլուա եւ Բասմաջեան :

Խալդեան արձանագրութեանց մէջ յիշատակեալ Այսիւս՝ որ ջրոյ Աստուած կը ներկայանայ, Տէրէսիէ միայլ ձենն է. Այսիւս կամ Այսիս՝ հողի Աստուածն՝ համարժէք կը համարուի Բէլէսէն. Սէրէսիէ կամ Սէրէսիէ Լուսնոյ Աստուած էր, համապատասխան Քաղդէ-Ասորեստանեայց Սէրի:

Շարիս կամ Սարիս՝ դիցուհին հաւանականաբար նինուէացոց Իշիսէն է (Սէյս), ներկայացուցիչ Արուսեակի, բնութեան եւ սիրոյ. Անիսիս հրոյ Աստուածն էր, որոյ կը նուիրէին մէկ եզ եւ երկու ոչխար, Բասիս կամ Հասիս հողմոց, Տարիսի լերանց (Հ. Սանտալճեան) :

Յիշատակուած են եւ Արիստոստոս, Խալդէսի, Իսիսի, Բասիսի, որք հաւանականաբար Քաղդէս-Ասորեստանեան Աստուածութեանց ներկայացուցիչներն են որոց մասին դեռ ներելի չէ բան մ'ըսել :

Իշպուհինիսի մէկ արձանագրութեան մէջ 46 աստուածութիւններ յիշատակուած են, որոց շատերու յատկա-

նիշներն դժուարին է դեռ որոշել, սակայն հաւանականաբար ամէնն ալ Քաղղէա-Ասորեստանեան աստուածութեանց համարժէքներն են :

Այժմ մօտէն քննեմք երկնային մարմիններն եւ անոնց մասին մեր պատմագրաց մէջ ըսուածներն եւ բաղդատեմք օտարաց անոնց մասին ունեցած հաւատալեաց հետ :

Արեգակ. — Հին ազգեր Արեգական քաղաքներ կը նուիրէին : Քաղղէացիք եւ Եգիպտացիք ունէին իրենց Հէլիոս (Արեգակ-քաղաք) : Փոլիզեցիք եւ Յոյնք Արեգակ անուանեցին իրենց Արեգական նուիրած քաղաքներն :

Հայք ալ երկնային մարմնոց նուիրեալ քաղաքներ ունէին : Վանայ հարաւակողման Ուրարտի քաղաքն Լուսնի նուիրուած էր, իսկ ըստ ոմանց Վան կամ Շարար (Շահ-Միհր-Կերտ) Արեգական ձօնուած էր : Մինուաշի արձանագրութեանց մէջ կը տեսնուի թէ՛ նա Կապուտակ ծովի մօտակայ Արեգական նուիրեալ Արեգակ քաղաքին տիրեց :

Արեգական պաշտօնն առ հասարակ լեռներու գլուխ կը կատարէին . իսկ Լուսնինն ընդհանրապէս Ուստուրաքաղաքին :

Ամէն հին ազգեր ունեցած են Արեգական յարգանք եւ պաշտօն զոր Փիւնիկեցիք Արեգակ, Եգիպտացիք Ուրարտի, Յոյնք ու Լատինք Փեթրոս կ'անուանէին . Պարսիկք զայն ապա իրենց Միհր աստուծոյն հետ նոյնացուցին : Հայք Արեգակ, Արեգակ, Արեգակ կ'անուանէին զայն :

Այս երեք բառերուն մէջ Արեգակ արմատն կայ որ գուցէ Աստուած ըսել է, ուստի եւ Արեգակ = Աստուծոյ-մէկ-

աչքն, եւ կամ գուցէ Արամադդ բառի մի համառօտ ձեւն է Ար, զի գիտեմք թէ Արամազդ Աստուած Աստուածոց էր՝ որոյ եւ աչքն էր Արեւն: Արամազդայ ուր եւ ուրէ ածականներն ալ կը տրուէին որք միեւնոյն արմատն ունին: Հաւանական է որ Ար եւ Արամազդ՝ Աստուած կը նշանակէին իմեզ կանխաւ ու ապա դիցաբնական շրջանում Աստուածոց Աստուածին յատկացուեցաւ այդ բառը: Ուրարտեան Արեգակ աստուծոյն Արամազդ անուան մէջ ալ կը հաստատեմք այս միեւնոյն Ար վանկն:

Հայք արեգական ծագումն «Երկնէր երկին եւ երկիր» ով կ'երգէին, ապա Վահագնն Արեգական հետ նոյնացնելով անոր վերագրեցին այդ երգն (տես Վահագն ի պաշտօն դիւցազանց):

Հայք տարւոյ մի ամիսն Արեգ՝ արեգական նուիրած էին:

Հայք այլ արեաց նման բացօթեայ կը պաշտէին երկնային մարմիններն. տաճար ու զանոնք ներկայացնող արձան չունէին¹: Արդարեւ ըստ Խորենացւոյն երբ Վաղարշակ արշակունի Հայոց թագաւոր կ'անուանի, իր եղբօր կը զանգատի թէ Հայք մեհեան եւ կուռք չունին, ու Արեգական եւ Լուսնոյ անդրիններն կը կանգնէ յԱրմաւիր, գուցէ Արեգական Միհրի ձեւ տալով որ 'ի Պարսս Արեգական ներկայացուցիչն էր:

Արեւապաշտութիւնն շատ խոր արմատներ արձակած էր 'ի Հայս. Քրիստոնէութիւնն չկրցաւ բառնալ անոր հաւատքն: Նոյն իսկ քրիստոնէական ներշնչմամբ

(1) Արեաց տանարն բացօթեայ էր շատ անգամ նուիրական անտառաց մէջ (Ռընան):

գրուած շարականաց մէջ անոր հետքերն կը տեսնուին, որպէս Արեւիկայի տաճարն եւայլն: Հաւանականաբար արեւելք դառնալով աղօթելնիս ալ արեւապաշտական դարերէն մնացած է: Մինչդեռ Տարօնի հնդիկ գաղութն արեւմուտք կը դառնային՝ Հայք յարեւելս կ'աղօթէին¹: Ըստ վկայութեան Շնորհալոյ դեռ ԺԲ. դարուն սամոստաբնակ Հայք մասնաւոր պաշտօն կը կատարէին Արեգական ու ինքզինքնին Արեւիկայ կ'անուանէին, որոց դէմ գրեց Շնորհալին: Արեւորդիք կը պաշտէին Արեւը, Լուսինը, աստղերը եւ Սատանան. հաւանականաբար այժմու Եզիտիներն² կամ անոնց մի մասն ցեղով հայեր են, մնացած իրենց հին հաւատալեաց մէջ, որդեգրելով քրիստոնէութեան ինչ ինչ սովորութիւններն:

Լուսին. — Լուսինն առաջնութիւն ունէր Քաղդէա-Ասորեստանեան բարձրագոյն երրորդութեան երեք անդամոց վրայ. ի մեզ Սալարտի կամ Սլարիտիս անուամբ ճանչցուած է եւ որ եւ է խմբման մաս կազմած չթուիր:

Արեգական առթիւ ըսինք Վաղարշակի գանգատն

(1) «Եկըն Հնդկաց դէպ յարեւմուտս երկրպագանէին, մինչ Հայք յարեւելս» (Չնոր Գլակ):

(2) Այժմու Եզիտիներն Վանայ ծովուն հարաւակողմն եւ Քիւրտիստանի մէջ մինչեւ Մուսուլ կը գտնուին:

Սուլթան Մուսթաֆա Գ. ԺԸ. դարու կիսուն հրովարտակաւ երբ ծանոյց Թէ իսլամ, քրիստոնեայ եւ հրեայ կրօններէ զատ այլ կրօն չկրնար նմանալ իր երկրին մէջ, Եզիտիներէ շատեր իսլամութիւնն ընդունեցին եւ այլք աղբերեւոյթս Յակոբիկեանց յարեցան, որով ինքզինքնին քրիստոնեայ կ'անուանեն, զաւակնին կը մկրտեն, Յակոբիկեանց ձեռքով կը պսակուին ու կը թաղուին, սակայն միշտ իրենց մէջ կ'ամուսնանան եւ ունին իրենց զերեզմանատունն, իրենց ցեղային սովորութիւններն ի գործ կը դնեն, տուներուն դուռն արեւելք կը շինեն, յարեւելս դառնալով բացօթեայ կ'աղօթեն:

ու Արեգական եւ Լուսնոյ արձաններ կանգնելն, յորմէ հետեւի թէ Հայք Լուսինն ալ կը պաշտէին եւ առանց անդրիի:

Ոմանք զՀայս վաղեմի լուսնապաշտներ կը համարին զի բառն Արեգի երբայերէն Լուսն Լուսնի ըսել է, իբր թէ Հայք լերանց վրայէն Լուսին դիտող ու պաշտող եղած ըլլան, ու ըստ այնմ անուանուած ըլլայ իրենց երկիրն:

Լուսինն յարգուած էր ի մերայնոց իբր սնուցիչ եւ դայեակ բուսոց «քանզի առաջին հարքն զԼուսին դայեակ եւ սնուցիչ բուսոց անուանեցին» (Անանիա Շիրակացի):

Գուցէ Վաղարշակ իսկ տուաւ Լուսնոյ անդրիին փոխազական գտակաւ երիտասարդի մը ձենն (Հին հաւատք, էջ 102), զոր Փարսի անուամբ կը պաշտէին ի Վիրս եւ ի Պոնտոս եւ զոր կը գտնեմք իսկ յարեւմտեանս Լուսն անուան տակ, եւ արդէն այդ անունն հայկական թուի. գուցէ բնիկ Հայոց դիքն էր այն:

Լուսինն Աւեստայի մէջ Մահ անուանուած է. այդ բառն պարսկերէն թէ Լուսին կը նշանակէ եւ թէ Լուսնական շրջան կամ ամիս. այդ բառին նուազականն Մահէ մուտք գտած է ի մեզ:

տաճար չունին, դպրութենէ և կրօնից գրքէ զուրկ են: Իրենց մի նշանաւոր տօնին առթիւ կարկանդակ մը կը պատրաստեն ու զիշերն անոր շուրջ դառնալէ ետք՝ ճրագն մարելով կը ջանան անկէ բաժին մը խլել: Այդ զիշերուան համար օտարք անոնց շատ մը արտառոցութիւններ կը վերագրեն: Եզդիներն կրօնական զանազան բաժանումներ ունին. Շեմսիներն արեգակնապաշտ են, Քերագիներն լուսնապաշտ, Էճէլիներն եզապաշտ, Ալէվիներն առաջնոց մի խառնուրդն: Եզդիներն կը պատուեն Բարսի ծառն ըսելով թէ խաչափայտն այդ ծառի փայտէն պատրաստուած էր: Գողութիւնն մեղք չեն համարիր զի Յիսուս, կ'ըսեն, ներեց աշակողմեան աւազակին: Սիրամարգի ձեւին տակ կը պաշտեն Սատանան, զոր Միշէթ քառուս=Արֆայ սիրամարգ կը կոչեն (տես առ այս Զրադաշտական կրօնն):

Տարւոյ ամիսներէ մին Մէհէլէ կամ Մէհէլէն նուիրած էին Լուսնի. գուցէ Լուսնի պաշտաման տեղւոյն Մէհէլէն անունը կը տրուէր որ ապա ընդհանրացած է բոլոր կռապաշտական տաճարներու :

Մոլորակք. — Հիներն եօթն մոլորակներ կը ճանաչէին, այսինքն Երկրիս շուրջ դարձողներ, որոց նուիրեալ էին շաբթուան 7 օրերն : Այս 7 մոլորակաց երկուքն արդէն տեսանք, Արեգակն եւ Լուսինն. մնացեալ հինգն կ'անուանէին Գիշերավար, Այգաստղ կամ Լուսաբեր, Կարմիր աստղ, Նետ Լուսնի, Մօտիւէքին, որոնց անուններն իրենց յատկութիւններն կը ցուցնեն. ապա նկարներով սկսան ցուցնել զանոնք: Գիշիրավարի տեղ՝ Լուսնի կ'ըսէին ու կը նկարէին, Այգաստեղ տեղ եղջերու, Կարմիր աստղն Ծիրանէ կը կոչէին ու այսպէս ալ կը նկարէին, որոյ ինչ ըլլալն ծանօթ չէ, Հետ Լուսնին Արուսեակն կը կոչէին որ տեսակ մը փեղոյր է, Մօտիւէքինն Փետրանէ կը կոչէին որոյ նշանակութիւնն մեզ անծանօթ է: Աւելի վերջերն այդ աստեղաց տրուեցան Փայլածու, Արուսեակ, Հրատ, Լուսնիթագ եւ Երեւակ անուններն :

Ասոնց պաշտաման եւ ստորագրութեանց մասին բան մը չեմք գիտեր. ըստ ոմանց ասոնք տարերց ներկայացուցիչներն էին: Փայլածուն հողէ, Արուսեակն ջրոյ, Հրատն օդէ, Լուսնիթագն հողին կարողութեանց եւ Երեւակն հողոյ:

Ըստ Անանիա Շիրակացոյ, Լուսնիթագն եւ Արուսեակն բարեբաղ ճամբարուած էին. Երեւակն ու Հրատն ալ իսկ Փայլածունն: Յաւելեաց 5 օրերն այս 5 մոլորակաց նուիրեալ էին:

Աստեղք . — Աստեղաց խմբումներն՝ համաստեղութիւնք , ծանօթ էին նախնեաց եւ մեր նախահարց : Մեծ և փոքր շատ համաստեղութիւններն կոչուին ի մեզ Սպիտակ , Բարձրագոյն , Բարձրագոյն , Արեւմտեայ , Զրեւմտեայ , Երկնային , Երկնային . հաւանականաբար ըստ զանազան բացատրութեանց եւ պատմութեանց այսչափ անուն առած են այս երկու աստեղաց պարերն , որք իրենց անշարժութեան աղագաւ անշարժ ալ անուանեալ են : Մեզ անծանօթ են սոցա կրօնական յատկութիւնք :

Յունաց Օրէնք համաստեղութեան տեղ հայք իրենց նախահարց դիւցազն Հայք կը պատկերեն իբրեւ աղեղնաւոր , ունենալով շամփուր իւր մէջքն : Գուցէ եւ այս համաստեղութեան մաս կը համարէին Սպիտակ , աստեղաց ամենէ փայլունն , զոր Շնչն անուանեն Հայք , եւ որոյ 1460-61 տարիներու եգիպտացի աստեղագիտաց շրջանն՝ Հայք շատ կը կոչեն մերայինք : Շնչին Արամազդայ աստղ եւս կոչուած է :

Եզող (bouvier) համաստեղութիւնն Զրեւմտեայ կ'անուանի , գուցէ սորա մեծագոյն աստղն՝ Արքտուրոսն՝ կը համապատասխանէ մեր Գրեւմտեայ ըսածին :

Ձողիակոսի 12 կենդանակերպ համաստեղութեանց եգիպտական անուններն տան եւ մեր նախնիք , Խոյ , Յուլ , Երկուորեակ , Խեցգետին , Առիւծ , Կոյս , Կշիռ , Կարիճ , Աղեղնաւոր , Այծեղջիւր , Ջրհոս , Ձուկ : Ասոնց իւրաքանչիւրի ազդեցութեան վրայ շատ բաներ գրուած կան , սակայն յետնագոյն դարերու գործքեր են ու մեծ արժէք չունին :

Կան եւ այլ հայ անունն կրող աստեղաց հոյեր , սա-

կայն անոնց մասին որ եւ է որոշ ծանօթութիւն չունենալնու զանց կ'ընենք յիշատակել աստ :

Ծէր Կարէն, ըստ դիցաբանութեան, Հերագլէսի Հերայէն ծծած կաթին բերնէն թափթփած կաթովն կազմուած է, իսկ ըստ Հայոց Վահագնի Բարշամայ յարդանոցէն գողնալով երկինք փոխադրած յարդի թափթփուքներէն յառաջ եկած է, որոյ վասն եւ անուանեն Յարդ Գողնէ Կէտ :

Ասուպներն կամ Թաւառ ասորէն ալ անշուշտ ունէին իրենց բացատրութիւններն :

Ծիրանի Գողնէ որ եւ Տէրանի Գողնէ անուանեալ է, գուցէ Տէր աստուծոյ գօտին ըսել էր (տես Կռապաշտութիւն) :

Գ.

Ո Գ Ե Պ Ա Շ Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ե Ի

Դ Ի Ի Ց Ա Ջ Ա Ն Ց Պ Ա Շ Տ Ո Ւ Մ

Միեւնոյն գլխոյ տակ կը խմբեմբք ոգւոց եւ դիւցազանց պաշտումն, զի դիւցազունք յետ մահու 'ի շարս ոգւոց կը դասուէին եւ արդէն իրարու շատ մօտ են: Ոգեպաշտութեան եւ դիւցազանց պաշտաման ուրոյն ժամանակ մ'ունեցած չեմք. այս հաւատալիք ապրած են ի մեզ Բնապաշտական, Զրադաշտական եւ այլ շրջաններում, եւ զոր առանձինն ուսումնասիրել արժան համարեցինք:

1. Ո Գ Ե Պ Ա Շ Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ոգեպաշտութեան կ'անուանի բնութեան մարմնոց մէջ ապրող զօրութեանց եւ կամ մարդիկներէն գերագոյն անտեսանելի բարի ու չար ոգիներու յարգանաց պաշտամունքն: Ոգեպաշտութիւնն գոյութիւն ունեցած է ի մեզ ոչ միայն բնապաշտական ժամանակամիջոցին, այլ եւ ապրած է այլ յաջորդ կրօններու մէջ. անոր հետքերն կան ու կը մնան մինչ ցայսօր իսկ մեր մէջ:

Քաջֆ. — Ոգիներու մէջ նշանաւոր ըլլալու են քաջերն որք լեոնաբնակ եւ քարաբնակ համարուած են: Եզ-

նիկ զանոնք ղեւեր կը համարի. սակայն աւելի իբր բարի ոգիներ յիշատակուած են: Արտաշէսի իր որդւոյն Արտաւազդայ անիծից առթիւ՝ ասոնց յիշատակութիւնն՝ ամէնուն ծանօթ է, ուր իբրեւ Մասիսաբնակ ոգիներ կը համարուին: Երուանդ բռնաւոր թագաւորն ալ քաջերն առին ու «ի գետս եւ ի մռայլս» տարին (Խորեն.):

Ըստ ժողովրդական համոզմանց, Արտաշէսի անէծքն իրագործուեցաւ եւ Արտաւազդ շղթաներով կալանաւորեալ կը մնար, զորս լիզելով մաշել կը փորձէին որսական շունք (Յարալէզք?). Իսկ ղարբինք իրենց սալերն կը ծեծէին, որպէսզի շղթաներն հաստնային ու Արտաւազդ ազատուելով չգար տալ աշխարհի վախճանն:

Գուցէ ¹մը կը ներկայացնէ Մուսասիրի Ուրզանա թագաւորին կնիքին՝ վրայ պատկերացեալ թեւաւոր մարդն որ իր երկու ձեռներով երկու թռչուններու վզերէն բռնած է: Հաւանականաբար եւ այդ թռչուններն չար ոգիներ կը ներկայացնեն:

Ուրուական. — Գուցէ Ուրու (հուրի) կամ —

(1) « Եթէ դու յորս հեծցես յազատ ի վեր ՚ի Մասիս, զբեզ կալցենք քաջք, տարցեն յազատ ի վեր ի Մասիս, անդ կ'ացցես եւ զլոյս մի տեսցես » (Խորենացի):

(2) Այդ կնիքն այժմ Լառնէի Թանգարանն կը գտնուի, որոյ արձանագրութեան Թարգմանումը կ'ընէ.

Կնիք Ուրզանայի
Արքային Մուսասիրի
եւ Կուարթի քաղաքի
Վէմ բարի ոգւոյ
Որու իբրև օձի
Չար լեռներու մէջ
Բերանը բաց է:

անուամբ ոգիներ եւս կը ճանաչէին մեր նախնիք, որք ապա մեռելոց ոգիք համարուեցան ու ապա այդ բառն սկսաւ գործածուիլ:

Որք բառն արդէն գործածուած է յԱզաթանգեղոսի. Թովմա Արծրունին կարծես զայն դիւցազնի իմաստով կը գործածէ Բէլայ համար. զուցէ դիւցազնի ոգի կը նշանակէր սա:

Առլէզ. — Մեր նախնիք Աւել կամ Յուլիանուամբ ոգիներու գոյութեան եւս կը հաւատային որք ինչպէս ըսինք, Մարդուկ (Լուսնթագ) Աստուծոյն հետեւորդ որսական շունք էին. սոքա պատերազմի դաշտին վրայ ինկող քաջամարտիկներու վերքեր լիզելով բուժում կը պատճառէին. Արայի համար Շամիրամ լուր հանեց թէ՛ իւր աստուածոց հրաման ըրած է լիզել անոր վերքերն ու կենդանութիւն տալ. «Հրամայեցի Աստուածոցն իմոց լիզուկ զվէրս նորա եւ կենդանասցի» (Խորեն.): Գուցէ այդ առթիւ այդ ոգիք անուանեցան Աւել ու ապա աղաւաղմամբ Աւել կամ Յուլիան:

Այս ժողովրդական հաւատքն ապրած է մինչ Քրիստոնէութեան օրերուն. արդարեւ կը տեսնեմք թէ ըստ Փաւստոսի՝ Մուշեղ Մամիկոնեանի մահուան առթիւ (Քրիստոսի 384 թուին), անոր ընտանիքն չուզելով անոր մահուան հաւատալ, անջատեալ գլուխն մարմնոյն քով դնելով աշտարակի մը վրայ հանեցին, յուսալով թէ Աւել իջնելով կենդանութիւն պիտի տան անոր: «Ոչ հաւատային ընտանիք նորա մահու նորա. կէսք յառնլոյ նմա ակն ունէին, մինչ զգլուխն անդէն ի կոճեղն կարեալ

կցեցին, եւ հանին եղին ի տանիսն աշտարակի միոյ, ասէին վասն զի այր քաջ էր, Առէզք իջանեն եւ յարուցանեն զնա»:

Ապառք, Նհանգք եւ Ընգղայք. — Սոքա ջրաբնակ ոգիներ են՝ որոնց յատկութիւնք եւ սահմանք անորոշ են մեզ:

Յաւերժահարսուց. — Ասոնց վրայ ալ որոշ գաղափար չունիմք. էգ բարի ոգիներ են, պաշտպան իրենց սեռի մարդկանց, կանանց ամուսնութեան, որդեծնութեան, երկանց, զաւակաց, նոյն իսկ անոնց արդուզարդին, բաղանեաց, եւն: — Ասոնք բնակութեան վայր կ'ընտրեն մարգեր, գետեզրեր, անտառներ եւ գեղածիծաղ տեղեր:

Հրէային ոգիներ. — Հրէային ոգիներ կ'անուանեմք կենդանեաց ու մարդու ձեւեր զգեցող չար ոգիներն, որք ծանօթ էին եւ Զրադաշտական կրօնի հետեւողաց, եւ որոց մասին ընդհանրապէս յիշատակութիւններ կը գտնեմք Աւեստայի մէջ, ուստի եւ զանոնք Զրադաշտական կրօնի առթիւ պիտի ծանօթացնեմք: Ասոնք հաւանականաբար **Բնապաշտութենէ մտած են ի Զրադաշտականութիւն:**

2. Պ Ա Շ Տ Օ Ն Դ Ի Ի Ց Ա Ջ Ա Ն Ց:

Շատ մը նախնական ժողովրդոց համար իրենց մեծ դիւցազներն ու քաջերն չէին մեռներ, յետ մահու անոնց ոգիք գերազոյն ոգիներու կարգն կ'անցնէին ու նոյն իսկ

Աստուածոց աստիճանին կը բարձրանային: Հայք ալ ունեցած են այսպիսի դիւցազունք որք են:

Հայկ. — Հայք իրենց նախահայրն յերկինս փոխադրեալ համարելով՝ անոր տունն Յունաց Օրիոնի համաստեղութիւնն, զայն իբր աղեղնաւոր նկարելով: Հայք իրենց այդ դիւցազնի հասակն, գեզեցկութիւնն, քաջասրտութիւնն ու արիութիւնն երգեցին յորոց եւ բառք հայկաչափ, հայկանման գեղեցիկ, հայկասիրտ, հայկաբար, են:

Հայք՝ Հայկայ կը վերագրեն եւ իրենց տօմարի հիմնարկութիւնն, Հայկայ, որ եգիպտական աստեղագիտութենէն առնուած կը թուի: Հաւանականաբար մեր նախահայր համարուած Հայկն ոչ այլինչ է բայց եթէ նախահայոց (Խալդեանց) Խալդի Աստուածն, որ աղաւաղմամբ եղած է Հայդի, Հայկ, եւ զոր նախահայոց դիւցաբանք պատերազմիլ տուած են Ասորեստանեայց Երկրի Աստուած՝ Բելի հետ, ու յաղթել տուած անոր:

Վահագն. — Ըստ Խորենացոյ Վահագն՝ Տիգրան Ա. ի որդին է որ ըստ Խորենացոյ յաղթեց Մարաց Աժդահակ թագաւորին, եւ որոյ քաջագործութիւնք զայն ի շարս Աստուածոց դասել տուին, եւ զոր պաշտէին Վրացիք ալ:

Հին Հայոց Մուսայք կ'երգէին Վահագնի ծնունդն « Երկնէր երկին եւ երկիր » ով որ կ'երգուէր դեռ 5րդ դարուն: Կ'ըսուէր թէ Վահագն վիշապներու հետ կռուած է (Վիշապաբաղ) եւ ունի այլ շահատակութիւններ նման

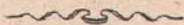
Յունաց Հերակլէսին, յորս եւ Ասորեստանեայց Բարշա-
մինի յարդն գողնալով Երկինք փախչիլն. եւ ինչպէս ըսինք
այդ առթիւ թափթփած յարդոյն կազմուած է յարդ Գ-
նը, Յունաց Զէւ Կ-Բը (Անանիա Շերակացի):

Սակայն Վահագն, հաւանականաբար աւետական
Վերելը, յաղթութեան ոգին եւ կամ վէտական Աքն-
է, հրոյ Աստուածն: Ըստ սանսկրիտի Վ-Աքն = հուր
բերող = հր-բէր ըսել է:

Կարծեմք թէ տարրապաշտական դարերու պատե-
րազմի ոգին ու հուրն ի Հնդիկս Աքն կամ Վ-Աքն
եղած է, ՚ի Կեղերոնական Ասիա Վերելը, իսկ ՚ի Հայս
Վ-Աքն՝ որոյ անունն տուած են եւ Հայք իրենց մի դիւ-
ցազնին: Վահագնի Երկինս ներկայացուցիչն էր Արեգակն:

Հայք իրենց նախնեաց յարգանք կը մատուցանէին,
եւ հաւանականաբար Հ-Ե լեռնադաշտն անոնց գերեզ-
մանատունն էր, ուր գնաց Հայկ ըստ Խորենացոյն:

Հայք աստղերն իրենց դիւցազներով կը ներկայա-
ցնէին եւ անոնց յատկացուցած էին շաբթու մէն մի օրն,
որպէս Արեգակն՝ Արայ գեղեցիկն էր, եւ նորա յատկաց-
եալ էր կիրակէն, Լուսինն Արայի կինն էր: Երեւակն
Հայկն էր եւ Հինգշաբթի օրն կը յարգուէր. Լուսնթագն
Հայկայ կինն կը ներկայացնէր եւ Բշ. էր նորա նուիրիալ
օրն. Հրատն Արամն էր եւ օրն էր Գշ. Փայլածուն Կադ-
մոսն էր եւ Ուրբաթ կը պաշտուէր. Արուսեակի օրն Դշ.
էր եւ Նոյի աղջիկն՝ Աստղիկն՝ կը ներկայացնէր. Նանէի
օրն էր Շաբաթ:

Դ.

ԶՐԱԴԱՇՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Զրադաճեալ ականութեան ծնունդն. — Բակտրիոյ երկրագործ ժողովուրդն մէկ Աստուած կը ճանչնար, Ահուրան, ու անոր պաշտօն կը մատուցանէր: Այս նախնի պարզ կրօնն աղաւաղելով հնդիկ բազմաստուածութեան մօտեցաւ: Սպիտամա անուն կրօնաւոր մը մերժեց դիցապատուութիւնն, զտեց ու պարզեց իրենց կրօնն, եւ վերահաստատեց Ահուրամազդայի միաստուածեան պաշտօնն, որոյ ներկայացուցիչն էր հուրն: Այս կրօնսդիրն անուանեցաւ Զրադաշտ եւ կրօնն Զրադաշտական կամ Մազդէական:

Զրադաշտի դարն որոշապէս ծանօթ չէ. պատմագէտք համաձայն չեն առ այս. շատեր կը կարծեն թէ՛ Քրիստոսէ շուրջ 1800 տարի առաջ կ'ապրէր: Այս կրօնն ընդունած ու անոր տարածման ուժ տուած է Զրադաշտի ժամանակակից Քաւա Վիշդասպա անուն արքայն: Մի այլ Զրադաշտի ձեռօք որ կ'ապրէր Քրիստոսէ 6 դար առաջ (600-522), այս կրօնն սկսած է ծաւալիլ եւ ըլլալ Պարսից, Մարաց եւ այլ դրացի ազգաց, յորս եւ Հայոցս կրօնն:

Զրադաշտ (Պրս. Զէրտիւշտ) կը թարգմանի արեւելեան կամ արեւելեան զրադաշտ: Առաջին Զրադաշտն ծնած է իր Ռազա կամ Ռէ, Փարպեցույ Ռեւանն ('ի Մարս) որ եւ եղաւ մոզերու կեդրոն մը: Երկրորդ Զրադաշտի ծննդա-

վայրն ըստ ոմանց Պարսկահայոց Որմիա քաղաքն է, ու
ինքն հայ. ըստ Տաբարիի (Պարսիկ պատմիչ) Երեմիա Մար-
գարէի աշակերտներէ մին, ըստ այլոց Դանիէլ Մարգարէի ¹,
եւ ըստ ոմանց Պարսից Աքիմինեանց ազնուական ցեղէն:

Զրադաշտ ոչ միայն կարգաւորիչն ու ծաւալիչն եղած է
այս կրօնի՝ այլ եւ գրած է անոր Բակտրիական լեզուով
օրինագիրքն՝ Աւեստան, զոր ընդունել տուաւ Մեծին Դա-
րիհի հօր, ու անոր միջոցաւ Պարսից:

Աւեստայի վրայ եղած պահլաւիկ լեզուօք յաւելուածք
անուանեցան Զօր, ուստի եւ ամբողջ կրօնագիրքն կոչ-
ուեցաւ Զօր-Ա-ե-ր-ա: Դարեհ Վշտասպեան 512ին (Ն. Վ.)
հաւաքեց ու դասաւորեց այս բոլոր գրուածքներն, զորն
գրելու համար 1200 հորթու մորթ պէտք եղաւ:

Զրադաւեսականութեան վարդապետութիւնն.

— Ըստ Հերոդոտոսի՝ Իրանեաններու գերագոյն Աւա-
ուածն Երկնից կամարն էր, աչքերն կը ներկայացնէին
Արեգակն եւ Լուսինն որոցմով կը դիտէր Երկիրն: Այդ գե-
րագոյն էն բանիւ ստեղծած է համայն աշխարհն եւ ամե-
նայն ինչ՝ ի չգոյէ: Գերագոյն Ազտուածն ապա անուա-
նեցաւ Ահուրամազդայ (Ահուրա = տէր, Մազդա = Մեծ
գիտուն), որոյ ներկայացուցիչն էր հուրն, զոր բարձանց
վրայ կը վառէին. ոչ արձան կրնդունէին, ոչ խորան եւ
ոչ խորհուրդ:

Այս պարզ կրօնն ապա երկաստուածեան ձեւ մ'ա-
ռաւ, բարւոյ եւ չարի Աստուածութիւնք (Սպանդա-

(1) Մորա սպացոյց կրնայ համարուիլ Զրադաշտական կրօնի մէջ
սեմական տարբերու գոյուծիւնը:

Մայնեագ եւ Անկրո-Մայնեագ) : Այս բարի եւ չար Աստուածոց ծնունդն հետեւեալ կերպով եղած է :

Զրուան-Աքարունա (անսահման ժամանակ)¹ հազար տարի զոհ կը մատուցանէ (որո՞ւ) Որմիզդն ծնանելու համար՝ որ պիտի ստեղծէր Երկինք եւ Երկիր, սակայն այս զոհաբերութեան արդեան վրայ կասկածելուն՝ Որմզդի հետ եւ Արհմը յղացաւ : Նախ Արհմն չարութեան գարշահոտ Աստուածն ծնաւ, ապա անուշաբոյրն Որմիզդ բարութեան Աստուածն :

Արհմն (Արհէմէն, Հաւրաման, Արհմն, զոր եւ Հայք Հարաման, Խարաման կը կոչեն) ըստ Աւեստայի Ահրո-Ման-Յու- (չար ոգի) մականուանեալ է. իսկ Որմիզդն (ըստ հին Պարսից Արամազդա, Օրամազէն, Օրմուզդ, ըստ Հայոց՝ Արամազդ, Վրաց՝ Արմազ, Սասանեանց՝ Որմիզդ) Զենտ - Աւեստայի մէջ Ահրո-Ման-Յու- (ամենագէտ) եւ Մեհր-Ման-Յու- (բարի ոգի) կոչուած է :

Զրուան խոստացած ըլլալով իր ծնածն ստեղծածագործիչ թագաւոր կացուցանելու, ուստի Ահրմնի եւ ապա Որմզդի տուաւ այդ իշխանութիւնն : Երկուքն սկսան ստեղծագործել . առաջինն բարի եւ երկրորդն չար առարկաներ : Որմիզդ ստեղծած է երկինք, երկիր, լոյս, հրեշտակներն, մարդիկ, բարի կենդանիներն, բարի ծառերն ու բոյսերն, ջուրն եւ ի մի բան ինչ որ բարի է. իսկ Արհմն

(1) Եզնիկ քախս կամ փառք կը թարգմանէ Զրուան բառն, իսկ Եղիշէ Մեծն Աստուած : Առաջինը սխալ մ'է, իսկ երկրորդն ազատ թարգմանութիւն : Հաւանականաբար յարիսեւեական ժամանակ ըսել է, զոր նիւթականի վերածեցին Ե. գարուն ապրող Զրուանական աղանդաւորներն : Սասանեանք գլուանական էին, ինչպէս պիտի տեսնեմք :

չարերն, դեւերն, գազաններն, չար կենդանիներն (վիշապ, օձ, կարիճ, չար ճճիներն), սիրամարգն, խաւարն, հիւանդութիւններն եւ մահն : — Արհմնի այս չար ստեղծագործութեանց մէջ սիրամարգն բացառութիւն մ'է, բարի կենդանի մը զոր ստեղծեց ցուցնելու համար թէ՛ կարող է եւ բարիներ ալ ստեղծել, սակայն չուզեր : «Արհմն ասաց, ոչ եթէ չկարեմ բարի ինչ, այլ չկամիմ եւ առ հաստատուն զբանն առնելոյ՝ արար սիրամարգ» (Եզնիկ) :

Ժամանակաւ Ահուրա-մազդայի (բարի Աստուծոյ) յատկութիւններն ու ստորոգելիքներն ուրոյն հրեշտակապետներու վերածուեցան, եւ այսպէս Սբինդօ-Մայուս ունեցաւ 6 հրեշտակապետներ կամ խորհրդականք, Ամեշա-Սբանդա (Ամշասպանդ = անմահ բարերարներ), որք էին հետեւեալք .

Վօհու-Մանօ = բարի միտք, բարի խորհուրդ .

Աշա-Վահիշդա = Արդարութիւն, լոյս .

Խշուդրա-Վաիրիա = Աշխարհավարութիւն .

Սբինդա-Արմաիտի = Երկիր, բարեպաշտութիւն (միակ իգական Աստուածութիւնն) .

Հաուր Վատադ = բուսոց, առողջութեան, ջուրերու .

Ամրդատ կամ Ամէռէթա = անմահութիւն, կեանք :

Այս վեց հրեշտակապետք Ահուրա-մազդայի հետ խորհուրդ կ'ընէին, որով կ'ըլլային եօթն : Կար նաեւ Սրա-Օշա, միջնորդ Ահուրամազդայի եւ մարդկանց :

Հրեշտակապետներու հսկողութեան յանձնուած էին ամսոյ մէյ մէկ օրերն, 2^{րդ} էն 7^{րդ}, զի առաջինն Արամազդայ վերապահեալ էր : Հրեշտակապետաց ձօնեալ էին եւ տարւոյ մէյ մէկ ամիսն եւ մէյ մէկ ծաղիկ :

Հրեշտակապետներէն ետք զային Երեւոյններն (Իզէտ = Ազատ), աւելի քան 40, որոց զխաւորներէ իւրաքանչիւրին նուիրեալ էր ամսոյ մնացեալ 23 օրերէ մին, ոմանց մէկէ աւելի օրեր եւ նոյն իսկ տարւոյ մէկ ամիսն յատկացեալ էր ըստ իրենց կարեւորութեան՝ որպէս հրեշտակապետաց: Ազատներէ Մաս՝ Լուսնի ոգին էր, Վաթօ՝ հողմի, Վայու՝ մթնոլորտի, Աթառ՝ հուրի, Վէռիթրակա՝ պատերազմի, Միհր՝ լուսոյ, Պէհրամ՝ կրակի, Անահիտ՝ ջուրց, Սպանդարմատ՝ Երկրի, որք ապա աստուածացան: Յաւելեաց 5 օրերն ալ ազատաց նուիրեալ էին, զորս փէր-հէշտէն կ'անուանէին:

Ազատներէ վերջ կուգային մարդոց պահապան ոգիներու՝ հրեւոյնաց՝ բազմութիւնն: Ամէն մարդ ունէր իր պահապան հրեշտակն. յետ մահու անձի մը՝ անոր պահապան հրեշտակն Երկինք կ'ելնէր եւ անդ կը սպասէր մինչեւ որ ուրիշի մը պահպանութեան յատկանար: Հաւանականաբար հրեշտակ բառն պարսկերէն Ֆէր-հէշտէ կամ փէր-հէշտէ բառէն եկած է: Ֆէրիշտէ Բէ-հէշտէ ըսել է, որպէս եւ կը համարին հրեշտակներն: ² Մէշտէ հէշտէ զորս մեր ռամիկք դեռ կ'ընդունին՝ գուցէ հրեշտակաց մի դասն կազմէին:

Անկրօ-Մայուս (Չար Աստուածն) եւս ունեցաւ 6

(1) Անահիտն յիշուած է՝ ի սեպագիր արձանագրութիւնս Ասորեստանեայց, որ ապացոյց մ'է սեմական կրօնին Զրադաշտականութեան վրայ ազդեցութեան:

(2) Հրեշտակ բառն ու անոր զաղտփարն գոյութիւն ունէր ի մեզ Ս. Գրոց Թարգմանութենէն առաջ, զոր մեր Թարգմանիչք Ս. Գրոց՝ մարդոցմէ գերագոյն եւ Աստուծոյ կամքն կատարող հոգեղէն էակներու համարժէք համարեցին: Հրեշտակք 'ի Ս. Գիրս կ'անուանին եւ Բոցեղեմի, Հսկողի կամ Պահապանի և դասակարգեր ունին:

խորհրդականք, չարութեան ոգիներ, դիւապետներ, որք կը ներկայացնէին չար խորհուրդն, փոթորիկներն, խաւարն, թոյնն, մահն եւ ամբարտաւանութիւնն :

Եազատաներու եւ պահապան հրեշտակներու դէմ Արհմն ստեղծած էր դէւեր, որոնց արուններն է՝—՝ իսկ էգերն Փայլէ՝ (Բերի) կ'անուանէին :

Արհմն իրեն հետ ունէր իր ստեղծած չար ոգիներու եւ դէւերու (Պրսկ. —, —էլ—, եւ հայացեալ —է—) բանակն, որոց օժանդակութեամբ Արամազդայ յարձակելով օձի կերպարանօք՝ յերկնից երկրի վրայ ինկաւ : Արհմն իրեններու (դէւերու) միջոցաւ միշտ մարդիկն չար գործելու տրամադիր կ'ընէ, որոց դէմ կը պաշտպանեն իրենց պահապան հրեշտակներն : Դեւերն՝ ալ դասերու կը բաժնուէին :

Դեւերն Զրադաշտէ առաջ մարդոց հետ կը միանային եւ խառնուրդներ կը կազմէին . Զրադաշտ անոնց մարմինն բեկանեց եւ արգիլեց այս միութիւններն, ու թոյլատրեց միայն կենդանեաց ձեւն առնուլ :

(1) Դեւերն ունին ի մեզ ըստ իրենց յատկութեանց զանազան անուններու Այս կ'անուանին օդակեացներն, Դրուժ կ'ըսուին չար կամեցողներու Թեղադրութեամբ չար գործողներն, Թուխ (դուխ) եւ Խուժ գուցէ իրենց գոյներով կը տարբերէին :

Շիսաւր կ'ըսուին խելագարիչ դեւերն, ձիւաղի երազոց մէջ վախ ազդողներն, Ալ՝ տղաբեր կանանց եւ նորածիններու Թշամիներն, վերջապէս Առնակ կ'ըսուին հոգի առնողներն, որք եւ Կրող, այսինքն տանող ալ կը կոչուին : Նեռն եւս դե մ'է, որոյ տեղն անծանօթ է, գուցէ դժոխոց պաշտօնեայ :

Չար ոգիներու կամ դեւերու Չարի ալ կ'ըսուին, այս երկու բառերն միանգամայն Չարաղել՝ ալ գործածուած է, ճիշտ նման բարի հրեշտակ ըսուելուն : Վաս բառն ալ իբրեւ չար գործածուած է, իսկ սառանայ բառն երբայեցէիքնէ մուտք գտած է ի մեզ Ս. Գրոց հետ :

Դեւերն դեռ կը ներգործեն իրենց ազդեցութիւնն, եւ որ յետ ժամանակաց պիտի ջնջուի: Զրադաշտի ցեղէն 3 մարգարէներ պիտի ելնեն, որք օրինաց 3 գրքեր պիտի յայտնեն, արարածք անոնց շնորհիւ պիտի սրբուին, խաւարն պիտի անհետանայ, մահն ու չարութիւնն պիտի ջնջուի:

Արհմնի ու դիւաց թագաւորութեան տեղն Տեառն (դժոխք) կ'անուանի, իսկ Որմզդի ու իւրայնոցն (հրեշտակապետ, ազատ, հրեշտակ) Գրեհր (Արքայութիւն):

Յետ մահու հոգին 3 օր հանգուցելոյն քով մնալէ ետք 4րդ աւուր առաւօտուն կը մեկնի դատաստանատեղին, անդ Ռեհր-Ռեհր անուանեալ ոգին բարի եւ չար գործերն կը կշռէ, եւ ըստ այնմ կը դատապարտէ կամ ազատ կ'արձակէ զայն:

Արքայութիւնն ձեռնաբեր կամ ձեռնաբեր (ճանապարհ) անուանեալ կամրջով մը երկրի միացած է, որոյ վրայէն կ'անցնին մեռելոց ոգիք: Արդարներն բարի հրեշտակի մը առաջնորդութեամբ դիւրաւ կ'անցնին, իսկ մեղաւորք կը գահավիժին 'ի դժոխս (տուզախ), տեղի տանջանաց՝ ուր Արհմնի գերի կ'ըլլան:

Վօհումանօ արքայութիւն գնացողներու բարի գալուստ կը մաղթէ, Ահուրամազդայի կը ներկայացնէ, ու անոնց տեղն կ'որոշէ, ուր պարտին մնալ մինչ ցյարութիւն մարմնոց: Արքայութիւնն երեք աստիճանի կը բաժնուի. առաջինն զրեթէ քաւարան մ'է ուր կը մնան քիչ կամ շատ մեռելոց ոգիք, ըստ իրենց մեղաց, ու միւս երկու օթեւաններն կ'անցնին ըստ իւրեանց արժանեաց: Մեռելոց հոգւոց փրկութեան համար աղօթք կ'ընդունէին:

Զրադաշտ Արհմնէն եւ Որմզդէն 3000 տարի ետք

աշխարհ եկած է : Զրադաշտէն 3000 տարի ետք Արհմն պիտի յաղթուի Որմզդէն , աշխարհի վերջն պիտի գայ , մեռեալք յարութիւն պիտի առնեն , եւ վերջին դատաստանն պիտի տեսնուի , մեղաւորներն ու դեւերն 'ի դժոխս եւ արդարք ու հրեշտակք յարքայութեան պիտի ապրին 3000 տարիներ , եւ այսպէս պիտի աւարտի 10000 տարիներու շրջանն . (1000 տարիէն ծնունդ Արհմնի եւ Որմզդի . յորմէ 3000 տարիէն ետք՝ ծնունդ Զրադաշտի , 3000 տարիէն՝ վերջ աշխարհի եւ դատաստան , եւ 3000 տարի ալ արքայութեան եւ դժոխոց կեանք) եւ ապա պիտի նորոգուի աշխարհն , եւ միեւնոյն շրջանն պիտի վերսկսի :

Զրադաշտականք միաստուածեանք էին , իրենց միակ Աստուածն կը դաւանէին Որմզդն (Ուրմզդ) կամ Աւեսդայի բառով՝ Ահուրամազդան (Մարտի) ու զայն կը պաշտէին : Կ'արհամարհէին Արհմնը ու կը ջանային անոր ազդեցութեան չենթարկուիլ շնորհիւ Որմզդի եւ անոր պահպան հրեշտակաց : Որեւէ կուռք ու արձան չէին կանգներ ոչ Որմզդի եւ ոչ ալ անոր հրեշտակաց : Հերոդոտոս վկայ մ'է առ այս եւ կ'ըսէ թէ՝ Վաղեմի Պարսիկք « Ոչ կուռք ունէին , ոչ տաճար եւ ոչ սեղան , ու ապուշ կը համարէին նոյն իսկ տաճար ու կուռք կանգնողներն : » Միայն կրակն իբր Որմզդի ներկայացուցիչ կը յարգէին , զոր բազնոց ու բարձանց վրայ կը վառէին :

Երկու տեսակ բնական կրակներ պաշտաման առարկայ էին . Ուրմզդն եւ Վաղեմի : Որմզդական հուրն էր զոր Արտաշիր Սասանեան կը հրամայէր « անշէջ պահել ի վերայ բազնին որ ի բազաւան : » Յազկերտ Վոսմական հուր կը պատուիրէր վառել հայ քաղաքաց եւ գիւղօրէից

մէջ : Այս երկու կրակներն ապա շփոթուեցան իրարու հետ եւ այսօր դժուարին է անոնց յատկութիւններն որոշել . մեզ այնպէս կը թուի թէ՛ առաջինն երկնային հուրի ներկայացուցիչն էր, (արեգական, աստեղաց, կայծակի եւն.) . իսկ երկրորդն երկրային (ատրուշաններունն , կենդանային ջերմութեանն եւն.) : Վճռամական կրակն , — — — — — եւս կ'անուանի :

Զրադաշտականք ունէին եւ ընդհանրէն կ'անուանէր եւ ըստ Աւեստայի՝ ժողովուրդն երեք կարգերու (քրմաց , զինուորաց , եւ երկրագործաց) բաժնուելուն , ընկերային երեք կրակներ կը զանազանէին . իւրաքանչիւր դասակարգ ամենուրէք իւր ընկերային կրակն ունէր եւ զոր նիւթապէս կը ներկայացնէր :

Հաւանականաբար Հայք ի մէջ այլոց ի Բագաւան ունեցած են Ուրուշան հուրն , գուցէ ատրուշանի ձեւով , զոր գտաւ Սասանեան Արտաշիր եւ հմամայեց անշէջ պահել :

Կրօնաւորք . — Զրադաշտական կրօնաւորք հիմնուանէին . հաւանականաբար այսպէս կը կոչուէր զրադաշտական նշանաւոր կրօնաւոր մը որոյ անունն սկսած է տրուիլ եւ ապա ամէնուն :

Հայոց Մոկաց նահանգն որ շատ հեռի չէ երկրորդ Զրադաշտի հայրենիքէն (Պարսկահայք) , մի գուցէ առաջին մեծ մոզի բնագաւառն եղած ըլլայ , եւ կամ նշանաւոր մոզերու ծննդավայրն : — — — — —

Մոզերու պետն Մոկոն կամ Մոկոն , գաւառի մը պետն Ռոմոն , իսկ ընդհանուր գլուխն Մոկոնի Վոկոն (կաթողիկոս) կը կոչուէր : — — — — —

Մոզերն կը կրէին հայկական գտակ, սպիտակ երկար պատմունճան եւ մէջքերնին գօտի :

Մոզերն Մարաց 6 դասերէն մին կը կազմէին . այս դասէն սերողներն մոգ կ'ըլլային՝ անշուշտ ոչ ամէնքն , ինչպէս Ղեւտացիք Իսրայելացւոց մէջ : Մոգ մը ուրիշ ցեղէ կին կրնար առնել , սակայն մոգական ցեղէ աղջիկ մը այլ ցեղի կին չէր կրնար երթալ : Մոզերն Աստուծոյ եւ մարդոց միջնողներ էին : Կախարդութիւն կ'ընէին ; երազ կը մեկնէին , գուշակութիւններ կ'ընէին , պատգամ կ'ըսէին , զոհ կը մատուցանէին . ժողովրդեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունէին , միս չէին ուտեր :

Կրօնական ծէսք . — Զրադաշտական գլխաւոր արարողութիւնն էր կրակի վրայ զոհ մատուցանել . ապա սկսան պաշտել իւրօր , Արեւօրն ու անոր վարիչ Միւրն , Լուսնն , Կրկնն , Զրն կամ անոր ներկայացուցիչ Անհրն :

Արեւօրն՝ Հնարէ Խշաւէտա (արեւ արքայ) , Խորաշէտ (եզնիկ) , Միթրա , լոյս աննիւթական , համասփիւռ են . կ'անուանէին :

Միւրն կ'անուանէր արեգական վարիչն , որ ստեղծեալ ի լուսոյ եւ Աստուած ճշմարտութեան ալ կը կոչուէր . որդի կը համարուէր Ահուրամազդայի , որոյ նուիրեալ էր օրուան արշալուսոյ պահն , ամսոց 16րդ օրն եւ տարւոյ 7րդ ամիսն : Միհր ամսոյ 15էն սկսեալ 6 օր Միհրի տօնն էր : Այս առթիւ արքայն կ'արբենար , պանի իւղով կ'օծուէր , գլուխն խոյր կը դնէր , գոյնզգոյն պատմունճաններ կը հագնէր ու կը կաքաւէր եւ ժողովրդեան զգեստ կը բաժնէր : Միհրի տօնին առթիւ ժողովուրդն իրարու ծաղիկ ,

պտուղ, արմաւ, նուռ, բրինձ եւ խունկ կը նուիրէր :

Լ. Կօազիթրա (կովադէմ) կ'անուանէին :

Ա. Տեշտիան (Փայլածուն) Դիր կամ Տիր կամ Տիւր Աստուծոյ ներկայացուցիչն էր . սա Որմզդայ դպիրն էր, երազներ կը մեկնէր, գիտութեանց ու արիեստից ուսուցիչ կը համարուէր, եւ անձրեւաբեր յատկութիւն ունէր :

Ա. որ երկնային ջուրոց ոգին էր, երեք անուն ունէր, Արդվի (բարձր), Սուրա (հզօր), Անահիտա (անբիծ), որոյ կը նուիրէին օրհնեալ ջուր, հօմա, եւ սրբագործեալ միս : Անահիտի կառքն 4 սպիտակ ձիերով լծուած էր :

Ձոհաբերութեան համար սպիտակ ցուլ, նոխազ, ձի եւ երբեմն ալ եզ, այծ, մաքի կը զոհէին ի սկզբան, սակայն ապա արիւնոտ զոհն դադարած կամ նուազած կը թուի, եւ կամ անարիւն զոհն ընդհանրացած : Ձոհի նուիրեալ կենդանին կրակէ կ'անցնէին (յազէին) աղօթքներ արտասանելով, ու անպա զայն մորթելով հանդիսականաց կը բաժնէին . մոզերն ալ անկէ բաժին կը ստանային :

Ձոհի համար կը գործածէին եւ օրհնեալ ջուր, օրհնեալ անխմոր հաց՝, նուիրական ըմպելի՝ բոյսի մը հիւթն, կաթ, եզան վարս, անուշահոտ ոստոց խուրձ, նոնենեաց ոստք :

Ձրադաշտականք տարրապաշտ ալ էին, մեծ յարգանք կը մատուցանէին հողին, ջուրին, հուրին, հողմին եւ մոլորակաց (Սբիէկէլ) :

Յետ մահու ոչ մարմինն այրելու էր, ոչ զայն ձգելու եւ ոչ ալ թաղելու, զի հուրն, ջուրն ու հողն կ'ապա-

կանէին. ուստի կամ օծանելով հողին մէջ կը թաղէին որպէսզի հողին չդպչի, եւ կամ ծառերու ու աշտարակաց վրայ կը թողուին որպէս զի թռչնոց կեր ըլլան եւ փտին, ու ոսկրերն ապա Տ. Բ. ըսուած շինուածոց մէջ կը թաղէին: Գուցէ ասկէ է մեր թաղում բառն:

Ջուրն յարգելուն ղիականներն անդ չէին ձգեր, ու անով չէին լուացուիր որ չպղծուի, այլ կովու մէզով: Առանց կովու մէզ խառնելու ջրով լուացուիլն մեղք էր: Ջուրց զոհ. ընելու համար ջուրի եզերքն փոս մը փորելով կը զենուին կենդանին՝ առանց ջուրի մէջ արեան կաթիլ մը ցատկեցնելով զայն պղծելու:

Կրակի պաշտօն մատուցանող մոզերն պէտք էր որ բերաննին Կամ ղնէին որպէսզի իրենց աղօթից ատեն լորձունքնին կրակին վրայ չցատկէ:

Ճարպով օծուած հտաւէտ փայտի ճիւղերով (նոճի, դափնի) մշտնջենական կը պահէին կրակն՝ որ Որմզդի զաւակն կը համարուէր, եւ Ու. Կ. կ'անուանէին:

Աղբն ու չար կենդանիք կրակն նետելն մեղք էր, թէպէտ չար կենդանիներն ջնջելն առաքինութիւն էր: Մոխիրն ալ սուրբ էր. զայն կը հաւաքէին ու կը չափէին: Օրն հինգ անգամ պաշտօն կը մատուցանէին կրակին:

Եղիշէի հետագայ հատուածին մէջ այս ամէնը ամփոփուած են: «Պատրուակք մի մեռցին անյազ, եթէ յօդեաց իցէ եւ եթէ յայծեաց եւ եթէ յարջառաց եւ եթէ ի հաւուց եւ եթէ ի խոզաց: Հայսք առանց փանսմի մի զանգցին, ծիրտք եւ քակորք իկրակ մի եկեսցեն, ձեռք առանց զոմէզոյ մի լուասցեն, ջնջիք եւ աղուէսք եւ նապաստակք մի մեռցին: Օձք եւ մողեզք, զորտք եւ մրջունք

եւ այլեւս խառնափնտոր բազմաճճիք եւն. մի կայցեն» :

Տանարք. — Ի սկզբան ատրուշաններն լերանց
գագաթն բացօթեայ էին, ապա սկսան տաճարներ շինել :

Զրադաշտական տաճարն կը բաղկանար 3 մասերէ .
ձախակողմն ատրուշանն, աջ կողմն յաշտից տեղին, մէջ-
տեղն ժողովուրդն կը կենար : Ատրուշանին մօտ կը գըտ-
նուէր Մովպետի աթոռն : Ատրուշանի բաժնոյն մէջ միայն
մոգերն կը մտնէին կոշիկ եւ կրկնոց հանելով, ուր մի քանի
մոգեր կրակն անշէջ կը պահէին տիւ եւ գիշեր, դէմք եւ
շրթունք փակուած :

Յաշտից տեղին կային վիմատաշ սեղաններ որոց
վրայ կ'ըլլայ զոհ, ամէն մէկ սեղանի առջեւ մի աթոռ կար
զոհարար մոգին յատուկ : Սեղաններուն վրայ կը գտնուէր
զոհի կրակն եւ սպասներն (ջուրի կոնգ, փայտէ շերտ,
կնդրուկ) : Զոհից սպասներ է... եւ ըստ մեզ ... կ'ան-
ուանէին : Պղծութենէ զերծ աշխարհականք կրնային մտնել
յաշտից տեղին :

Բ... կ'անուանէին այն սեղաններն որոց վրայ կը
վառէին Ո... : Կային եւ շարժուն բազիններ
զորս կը տեղափոխէին նոյն իսկ պատերազմի դաշտն :

Զրադաւեսական պատուէրք. — Մարդիկ պար-
տէին հաւատալ Աստուծոյ, անոր աղօթք ընել, զոհ մա-
տուցանել, բարի խորհիլ, բարի խօսիլ, բարի գործել,
պարզ սիրտ ունենալ, անկեղծ եւ ուղղամիտ ըլլալ գործոց
մէջ : Բարեգործութիւններ էին չար կենդանիներն սպան-
նել (գորտ, օձ, մրջիւն, մողես, եւն.), անմշակ հողերն

մշակել, կոյս աղջիկ մը բարի մարդու մը հետ ամուսնացնել, մերկերն հագուեցնել, անօթիններն կշտացնել, բարի կենդանիներն՝ եզն, ոչխարն, ոզնին, աքլորն, շնջուրն, աղուէսն, նապաստակն, նա մանաւանդ շուններն յարգել :

Ինչպէս ամէն հին կրօններու մէջ՝ ամուրիութիւնն դատապարտուած էր եւ ամուսնութիւնն նուիրական պարտաւորութիւն էր, իսկ բազմածնութիւնն առաքինութիւն, որով եւ բազմակնութիւնն ներելի: Համարին մերձաւոր ամուսնութիւնք օրինական եւ նախապատիւ էին մանաւանդ ազնուական ցեղերու համար՝ իրենց ցեղին մէջ այլ արին չխառնելու նպատակաւ: Մերձաւորաց ամուսնութիւնք ընդհանրացած էին Հայոց մէջ եւ այդ սովորոյթ շարունակուեցաւ Քրիստոսի Ա. դարուն: Արդարեւ գիտեմք թէ՛ Տիգրան կրտսեր իբր թագուհի ունէր իր քոյրն Երատոյ (15 Յ. Ք) եւ Վազգէն Ե. դարուն «ըստ Պարսից օրինաց հանդերձեալ էր ՚ի կնութեան առնուլ» իւր աղջիկն :

Յարանուանութիւնք. — Հինգերորդ դարուն ըստ Եղիշէի պարսիկք մագդէական հինգ յարանուանութեանց կը բաժնուէին. բուն *Արտաշատիան*, *Պարսիք*, *Բաղադիք*, *Պարսիք*, եւ *Պարսիք*, որոց զանազանութեանց մասին որ եւ է տեղեկութիւն չհաղորդեր մեզ: Կրօնի բոլոր յարանուանական վարդապետութեանց քաջահմուտներն *Հարանուանէին* :

Զրադաւեսականութեան պատմութիւնն. — Զրադաշտականութիւնն դէպ յԱրեւելս շատ չտարածուեցաւ զի գրեթէ նոյն ատեններուն Պրահմայի եւ Կոմ-

փիւկիոսի կրօններն սկսած էին անդ ծաւալիլ, սակայն հաւանականաբար դիւրաւ տարածուեցաւ յԱրեւմուտս, զի այս երկիրներ յորս եւ Հայաստան, յաւուրս Աքիմենեանց զնթակայ էին Պարսից: Պերսեպոլիսի սեպածեւ արձանագրութեանց մէջ (որք դարեհ Վշտասպիայի եւ Քսերքսիսի կը վերաբերին) Հայք զանդիկ կրօնք ունեցող ազգաց կարգը կը յիշուին, ուստի Քրիստոսէ 5 դար առաջ արդէն զրադաշտական էին: Ստրաբոն կը վկայէ թէ Հայք եւ Պարսիկք կրօնակից էին. (Ստրաբոն Քրիստոսէ քիչ առաջ կ'ապրէր:)

Այս կրօնն տիրեց 'ի Պարսիկս, 'ի Մարս եւ 'ի Հայս մինչ ցվերջ Աքիմենեան հարստութեան (330 Ն.Ք), յայնժամ մեծն Աղէքսանդր նուաճելով այս երկիրներն, այրեց Աւեստան ու վերջ տալ փորձեց այս կրօնին: Այս առթիւ գուցէ յունական աստուածութիւններն եւ Սելեւկեանց օրով Սեմական դիք մուտք գտան, սակայն արմատ չձգեցին զի յետ այնու կը հաստատեմք Աւեստական Սրբութիւններն աստուածացած 'ի մեզ, եւ արեւելեան երկրաց տիրող Պարթեւաց մէջ:

Պարթեւք աղաւաղեալ Զրադաշտականութիւն մ'ունէին. ոչ միայն Արամազդայ արձանն կանգնած էին այլեւ Աւեստայի ինչ ինչ սրբութիւններն աստուածացուցած էին, ու անոնց կուռքեր շինած, գուցէ Յունաց նմանողութեամբ: Արեգակն, Լուսինն ներկայացնող պատկերներն ու իրենց դիւցազն նախնեաց անդրիներն կը պաշտէին, զի արքայք ինքզինքնին Աստուածոց սերունդէն կը համարէին:

Հայք Արշակունեաց հարստութեան հաստատուելէն առաջ Աքիմենեան Պարսից նման Զրադաշտական էին,

չունէին ոչ մեհեան, ոչ պատկեր կամ կուռք աստուածոց. ըստ Խորենացոյ Վաղարշակ¹ արշակունի հարստութեան հիմնադիրն՝ եղբայր պարթեւաց արքայից արքային Արշակայ Մեծի, կանգնած է Արեգական եւ Լուսնոյ ներկայացուցիչ պատկերներ եւ իր նախնեաց անդրիններն յԱրմաւիր՝ որք փոխադրուեցան ՚ի Բագարան եւ ապա յրԱտաշատ :

Գ. դարուն սկիզբն (226) Սասանեանք տիրելով Պարսից՝ կրկին Զրադաշտականութիւնն ծաւալեցաւ անդ, եւ նոյն իսկ այդ հարստութեան հիմնադիրն գալով ի Հայս կը կոտորէ պարթեւական արձաններն ու կը քանդէ մեհեաններն եւ կը ստիպէ զՀայս ընդունիլ Զրադաշտական կրօնն «զմեհենիցն պաշտամունսն առաւել եւս յորդորէ, այլ եւ զհուրն որմզդական ի վերայ բագնին որ ՚ի Բագաւան անշէջ հրամայէ լուցանել², բայց զանդրիսն զոր արար Վաղարշակ պատկեր իւրոցն նախնեաց հանդերձ Արեգական եւ Լուսնին յԱրմաւիր եւ փոխեցաւ ՚ի Բագարան, եւ դարձեալ յԱրտաշատ. զայսոսիկ փշրէ Արտաշիր» (Խոր.) : Այլ արձանոց համար բան մը չըսեր, գուցէ Զրադաշտական ըլլալնուն խնայեց :

(1) Գիտեմք այժմ թէ՛ Հայ Արշակունի հարստութեան հիմնադիրն հայազգի Արտաքսիանն եղած է և ոչ Պարթև Վաղարշակ, թէ Պարթև քչատաւելի ուշ թագաւորներ տուած են մեզ, թէ Խորենացոյ Վաղարշակն՝ վաղեմի Արշակ այսինքն նախնի թագաւոր կը նշանակէ։ Այս վկայութենէն տա միայն ըմբռնելու է թէ՛ արձանի ձևի տակ սրբութեանց պաշտամունքն ՚ի Պարթևաց մուտք գտած է ի մեզ և ի ձեռն մի Պարթևազն հայ թագաւորի։

Գուցէ նոյն ատեն կամ քիչ վերջ Արտաքսիայ, Անահտի, Միհրի, Տիրի ևլն. արձաններն հաստատուեցան ի մեզ և դիցապաշտութիւնն մուտք գտաւ ի Հայս ու ապա երիտցաւ հնդկի, յոյն, և ասորի աստուածոց յաւելմամբ (Տես կուսպաշտութիւնն)։

(2) Հաւանականաբար Որմզդական հուրն Աքրմենեանցօրէն կարանդ,

Այս անյաջող փորձէն վերջ 5^{րդ} դարուն յաւուրս Յազկերտի կրկին նոյնն փորձեցին Պարսիկք : Յազկերտ Բ. կը հրամայէ «ամենայն ազգք եւ լեզուք որ են ընդ իմով իշխանութեամբ դադարեսցին յիւրաքանչիւր մուլար օրինաց, եւ միայնոյ եկեսցեն յերկրպագութիւն Արեգական, զոհս մատուցանելով եւ Աստուած անուանելով» (Եղիշէ) : Եւ գիտեմք թէ՛ այն ատեն Հայք որ Դ. դարուն սկիզբէն շնորհիւ Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Տրդատայ ընդունած էին Քրիստոնէութիւնն, ինչ մեծ ընդդիմութիւն ըրին, Ղեւոնդեան քահանայից ներշնչմամբ եւ Մամիկոնեան Վարդան զօրավարի առաջնորդութեամբ : Այս դիմադրութեան պատմութիւնն ընելով մեզ քաջ նկարագիրն Եղիշէ, այդ առթիւ կը ներկայէ մեզ Սասանեան Զրադաշտականութիւնն, զոր կը քննադատէ եւ իւր ժամանակակից իմաստասէր Եզնիկ, յորոց կը տեղեկանամք թէ՛ Սասանեան Զրադաշտականութիւնն փոքր ինչ տարբեր է Աքիմենեանց ընդունածէն :

Աքիմենեանք ինչպէս ըսինք՝ Զրուանայ անսահման ժամանակի ծնունդ կը համարէին Որմիզդն եւ Արհմն. Սասանեանց օրով այդ անսահման ժամանակի գաղափարն նիւթականի վերածուելով Զրուանն կ'ըլլայ հայր Որմզդի եւ Արհմնի ; այսինքն Հայր Աստուածոց եւ զոր մերն Եղիշէ անուանած է Մէ՞՞ Արհմն : Ուստի եւ Սասանեանք Զրուանն էին, մինչդեռ Աքիմենեանք Որմզդն էին : Սասանեանք Որմզդն հուրէն զատ որ մեհենից յատուկ էր՝ ունէին եւ Վրուանն հուրն (Ատր պէհրամ) զոր ունենալու էր ամեն քաղաք եւ գիւղ :

Զանդիկք եւ Մանիքեցիք յանձին Որմզդի եւ Արհմնի՝

բարւոյ եւ չարին աստուածութիւններ ընդունելով Ջրադաշտական միաստուածութիւնն երկաստուածութեան փոխեցին Դ. դարուն: Ջրուանականութիւնն ինկաւ Սասանեանց հետ (622) եւ յաջորդ դարուն անոր յաջորդեց Իսլամութիւնն: Իրենց հին հաւատքի մէջ մնացողներն մեկնեցան ՚ի Հնդիկս (Պոմպէ) եւ որք քան կամ քան կ'անուանին եւ ունին աստուածներ. ասոնք թուօք 90000 են: Պարսկաստանի մէջ հազիւ 10000 փարսիներ կան այժմ:

Տիարպէքիւրի եւ Մուսուլի մէջ գտնուող Եզիտի անուամբ ժողովրդեան կրօնին մէջ Արեւապաշտական, եւ երկարմատեան Ջրադաշտականութեան սկզբունքներն կան. հաւանականաբար սա Քաղդէութեան եւ Ջրադաշտականութեան մի խառնուրդն է, զոր կ'արժէ մօտէն ուսումնասիրել: Դժբաղտաբար այդ ափ մը ժողովուրդն շարունակական հալածանաց հետեւանօք բնաջինջ ըլլալու վրայ է:

Աւեստան. — Ջրադաշտական կրօնի Ս. Գիրքն կամ Աւեստան ստուար էր, եւ ըստ արաբ պատմչի մը վկայութեան եզան հազար մորթի վրայ գրուած էր եւ 21 մասերէ (հատ) կը բաղկանար: Ասոնք միեւնոյն ժամանակ գրուած չեն, այլ տարբեր դարերու եւ զանազան հեղինակաց կողմանէ հետզհետէ յաւելեալ է՝ Ջրադաշտէ սկսեալ:

Պարթեւաց Վոլոգէս թագաւորն (Ս. դար Քրիստոնէութեան) հաւաքել տուաւ Աւեստայի՝ Աղեքսանդրի խարոյկէն զերծ մնացած հատակոտորներն: Սասանեան Սրտաշիր (Գ. դար) հաւաքել տուաւ Աւեստայի հատակոտորներն եւ վերակազմեց զայն որչափ որ կարելի էր ընել. ապա Շապուհ Բ. ճշմ դարուն (Յ.Ք) անելի ամբողջական

հրատարակութիւն մը տուաւ: Այժմ Հնդկաստանի Փարսիներու քով Աւեստայի Պահլաւ ու Սանսկրիտ լեզուա գրուածներ կան, սակայն գործի մեծ մասն կորսուած է եւ միայն 21 մասերէ մին Վեդայ (մաքրութեան օրինագիրքը) ամբողջ կայ, եւ միւսներէն երկուքին Յիւստին (զոհաբերութեան գիրք) եւ Վեդայ (Յաշնայի յաւելուած մը) մեծ մասն:

Վեդայ Ջրադաշտականութեան կրօնական եւ պատժական օրինագիրքն է, 22 հատուածներէ բաղկացեալ:

Յիւստին կամ Եւրիտ (կամ Սբօթ-Եաշտ) զրադաշտական հին գիրք մ'է, 72 գլխի բաժնուած, զոր երկուքի կրնամք բաժնել, Ա. Կրիտ որք Ջրադաշտի գրուածներն են, ու անոր քարոզութիւններն, յորոց 5ն մեզ հասած է. Բ. Եւրիտ Եւրիտ Ջրադաշտի աշակերտաց գրութիւններն են, Մազդէական արարողութեանց ծիսարանն է (Վենտիտատի լեզուով գրուած), այսինքն զոհական արարողութեանց շարականներ եւ պատարագամտոյցն:

Վեդայ կամ Վեդայ 23 աղօթքներու հաւաքածոյ մ'է որք Եասնաներէ ետք կ'երգուին. Եւրիտ կամ Յիւստին 20ի չափ շարական աղօթքներ են, Օրհնութիւնք կամ Աստուածոց գովաբանութիւնք:

Նիւստին կամ նուագք հինգ աղօթքներ են նուիրեալ Արեգական, անոր հրեշտակին (Միհրի), Լուսնոյ, ջուրց եւ կրակին: Ա. Եւրիտ օրհնութիւնք ի պատիւ հրեշտակաց, որք ի պատիւ հանգուցելոց հոգւոյն տրուած սեղանին կ'երգուին: Ա. Եւրիտ կ'անուանի Սանսկրիտի կամ վետաներու լեզուի մօտ երանեան լեզուօք գրութիւններն որք

Զրադաշտի եւ իր աշակերտաց կողմանէ գրուած են : Զ...
կ'ըսուին Աւեստայի Պահլաւիկ լեզուի թարգմանութիւնք
եւ մեկնութիւնք . Բ... կ'ըսուին պարսկերէն լեզուի
մեկնութիւնք 5^{րդ} դարուն գրուած :

* * *

Հրէեային ոգիներ. — Զրադաշտականք կը հաւա-
տային եւ հրէշային ոգիներու՝ որոց մասին ինչպէս ըսինք
յիշատակութիւնք կը գտնուին Աւեստայի մէջ :

Հրէշային ոգիներ կ'անուանեմք մերթ կենդանային
կամ մարդկային ձեւեր առնող ոգիներն՝ որպէս Կ...
Եզնիկ զայնս ձեւափոխեալ դեւեր կը համարի : «Յորժամ
քաղաքք եւ գիւղք ակերեսցին եւ անդ դեւք բնակեսցին,
եւ կեղծս ՚ի կեղծս յայտնեսցին, եւ մարդկան ըստ կեղծ-
եաց նոցա անուանս եղեալ զոմն յուշկապարիկ, զոմն
պարիկ, զոմն համբարու կոչեսցին» :

Հ... ըստ ոմանց կէս կին կէս ձուկ էգեր էին .
ըստ այլոց անապատաբնակ կենդանիներ, թռչուններ
կամ սողուններ : Եսայի Բաբելոնի համար կ'ըսէ «Եղիցի
բնակութիւն համբարուաց եւ հանգիստ ջայլամաց, եւ
պատահեսցին դեւք յուշկապարկաց» : Ըստ Շտակել-
բերգի կը համեմատի հին Պարսից հ... բառին
որ կը նշանակէ ... :

Շ... անբնակ վայրերն կը բնակէին, մերթ
կենդանակերպ էին, ստէպ մարդակերպ եւ հեծեալ կ'երեւ-
էին մարդոց (Եզնիկ) : Ըստ ոմանց սուքա վարուցանի պա-

հապաններ էին, ըստ Ագաթանգեղոսի գերեզմանատանց հսկողներ:

Պայտ որոնց էգերն թուին Պարսից, ըստ Եզնիկի մարդակերպք «ի մարդկանէ եղեալ ասեն»: Ըստ ոմանց ջրաբնակ էին, ըստ այլոց մարգերու մէջ պարողներ, ըստ Հիւպշմանի սոքա Աւեստայի փայտներն Պահլաւական փայտներն եւ նոր Պարսից փայտներն են:

Յուշիկ ըստ ոմանց կնոջ եւ թռչունի խառնուրդ մ'էին եւ ծովաբնակք, ու կ'անուանէին նաեւ Կնոյնք. ըստ այլոց իշամարդեր էին: Եզնիկ կ'ըսէ «Յուշկապարկաց ասեն բնակել . . . յաւերակսն զոր յոյն լեզու իշացուլս ասէ»:

Կնոյնք եւ Կնոյնք նոր եւ օտարամուտ ոգիներ կը թուին մեզ:

Վիւսապ. — Օձի վիշապ անուանեալէն զատ կար եւ Վիւսապ անուանեալ հրէշ մը՝ որ զանազան ձեւեր կը զգենուր. օձի, գրաստի (Չորի, ուղտ), թեւաւորի, մարդու, են. որ միշտ չարութիւններ կ'ընէր. որպէս դաշտերու հունձքն կը յափշտակէր, գրաստներն կը գողնար, կովերու կաթերն կը ծծէր, գուցէ եւ մրրիկ կը հանէր, առ այս ըսուած է վիշապ հանել = մրրիկ հանել: Վիշապի խառնածին հրէշներ ալ կը յիշատակուին, որպէս Վիւսապապ, Վիւսապապի, Վիւսապապի (Քիմառու) որոց գործք եւ յիշատակութիւնք անծանօթ են:

Աւելի որոշ բան մը չեմք գիտեր եւ Եզնիկի, Զեյնիկի եւ Ծովագիտի մասին որք դեռ կ'ապրին իբր ժողովրդական նախապաշարմունք:

Ե.

ԿՌԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

Հայք իրենց Արշակունի հարստութեան հաստատութենէն առաջ Զրադաշտականք էին եւ կուռք ու դից պաշտամունք չունէին: Ըստ Խորենացոյ Արշակունի հարստութեան հիմնադիրն եղած է Վաղարշակ (150 Ն. Ք) եղբայր Արշակ Մեծի Պարթեւաց արքային ¹ (օտար պատմագրաց Արշակ Քաջն կամ Արշակ Զ. կամ Միհրդատ Ա.) սակայն այժմ պատմական քննադատութեամբ հաստատուած է թէ սխալ մ'է սա. այս հարստութիւնն աւելի վաղիւ (190 Ն. Ք) հաստատուած է Արտաքսիաս հայազգիէն: Ուստի եւ ինչ որ Խորենացին Վաղարշակայ մասին կ'ըսէ իբր կռապաշտութիւն մուծանողի, կրնամք Արշակունի հարստութեան հիմնադիր Արտաքսիասի վերագրել: Մակեդոնացոց եւ ապա Սելեւկեանց իշխանութեան տակ (330—190) Հայերն սկսած էին փոքր ինչ ընտելանալ դիցաբանական կրօնի՝ պահելով իրենց Զրա-

(1) Արդայև Արշակ Քաջ պարճևաց (165-139) յառուրս Դեմետր Սոփոսերի (162-149) արշաւած է մինչ եփրատ (Դիոստրոս Սիկիլիացի), սակայն Դեմետր Եփրատուք (146-125) վաննց զանոնք, և յետ այնու Պարճևք չյանդգնեցան անցնիլ Տիգրիսն:

Այժմ հաստատուած է թէ Պարճևք շատ աւելի ուշ (53 Յ. Ք) Արտաշէս Բ. (Խոր.) կամ Տրդատ Ա. ով (օտար պատմագիրք) եղբայր Պարճևաց Վաղարշ Թագաւորին՝ կուտան Հայոց Թագաւորական զարմ մը: Ըստ Գէորգ Աւրանեանի (Etude Historique par le peuple armenien 1909 Paris) Պարճև ցեղէ հայ Թագաւորաց սկզբնաւորութիւնն աւելի ուշ 195ին Վաղարշով կը սկսի միանալ:

դաշտականութիւնն՝ որ անշուշտ օր քան զօր կ'աղաւ-
ղէր: Արտաքսիաս որ Յոյն քաղաքակրթութեամբ սնած եւ
Սելեւկեան կուսակալ, կրնար Խորենացոյ Վաղարշակայ
բերանն դրած խօսքն կրկնել «զի ոչ կարգք ինչ լեալ
աստ յայտնի եւ ոչ մեհենից պաշտամունք». ուստի եւ Ար-
տաքսիաս ինքն մտոյց 'ի Հայս ղից պաշտամունքն ըս-
կըսելով կանգնել Արեգական եւ Լուսնոյ ներկայացուցիչ
պատկերներ որք յարգի էին 'ի վաղուց ի Հայս, եւ իւր
նախնեաց՝ անդրիններն՝ հետեւողութեամբ Սելեւկեանց
եւ Պարթեւաց, որք ինքզինքնին Աստուածոց ցեղէն կը
համարէին ու անոնց անդրիններն կը կանգնէին: Այս ար-
ձաններն զետեղեց Արմաւիրի մեհեանին մէջ: Հաւանակա-
նաբար ասոնք մեծ յարգ չվայելեցին ի Հայս զի յետ
այնու ասոնց երկիցս տեղափոխութենէն զատ՝ որ եւ է
յիշատակութեան չեմք հանդիպիր յազգ. պատմիչս:
Հայք այսպէս ղիցապաշտութեան ընտելանալէ վերջ կը
հաստատեմք անդ ազգային վեց գլխաւոր Աստուածու-
թիւններ. Արամազդ, Անահիտ, Տիր, Միհր, Վահագն եւ
Աստղիկ, որոց չորս առաջիններն ոչ այլ ինչ են եթէ ոչ
Զրադաշտական սրբութիւններ նիւթական ձեւով՝ արձան-
ներով ներկայացուած ըստ ժամանակին տիրող յոյն քա-
ղաքակրթութեան եւ միջավայրի ազդեցութեան, գուցէ
եւ նոյնն կրնամք ըսել աւելի ազգային հանգամանք ու-
նեցող Վահագնի եւ Աստղկի համար. ուստի եւ կարելի է
ըսել թէ Հայք աւեստական սրբութիւններն աստուածա-

(1) Գուցէ Սելեւկեաններու նախնեաց անդրիններն էին՝ անոնց հա-
ճելի Թուելու համար, զի անոնց կողմանէ կառավարիչ կարգուած էր
ի սկզբան:

ծացուցին ու անոնց արձաններ կանգնելով սկսան կուպաշտութեան: Միեւնոյն ընթացքն կը տեսնեմք եւ 'ի Պարթեւս եւ 'ի Պարսիկս: Հաւանական է որ այս պաշտամունքն սկսաւ յաւուրս Արտաքսիասի եւ կամ իւր անմիջական յաջորդաց:

Ըստ Զենոբ Գլակայ յաւուրս Վաղարշակայ հնդիկ գաղութ մը հաստատուեցաւ 'ի Տարօն, ուր հիմնեց Օշկամ Վէշանուն քաղաք մը եւ ապա մօտակայ Աշտիշատ քաղաքին մէջ հաստատեց եւ իրենց ազգային աստուածոց մեհեան մը՝ զորս անտի Քարքէ լեռան վրայ փոխադրեցին ու անդ կանգնեցին պղնձեայ երկու խոշոր կուռքեր: — Զեմք գիտեր թէ որոնք էին այդ հնդիկ աստուածներն զորս Գրիգոր Լուսաւորիչ խորտակեց եւ անոնց տեղ կանգնեց Ս. Կարապետի վանքն:

Ինչ որ ալ ըլլան այդ աստուածութիւններ, միայն տեղական մնացին այդ գաղութի մէջ ու երբեք ազգային հանգամանք մը չառին, եւ հաւանականաբար առ այդ՝ Զենոբ Գլակէ զատ այլ ժամանակակից ազգային պատմիչք չեն յիշատակեր զայնս:

Արտաշէս, հայր Տիգրան Մեծի, որ եւ հաւանականաբար Տիգրան կ'անուանէր (Հիւպշման), ըստ Խորենացոյ Փոքր-Սսիան նուաճելով յունական աստուածներն Արտէմիս, Ապողոն, Հերակլէս յղեց 'ի Հայս՝ յԱրմաւիր ղնելու համար. Վահունիք՝ երկրին քրմապետք, երկու առաջիններն զետեղեցին յԱրմաւիր, Ապողոնն Տիրիքով, իսկ Արտէմիսն Անահտիքով, Հերակլէսն տարին յԱշտիշատ Վահագնիքով, եւ ապա Արտաշէս ելլադա անցնելով՝ անկէջ Ողիմպիական Դիոսն, Աթենասն, Հեփեստոսն, Ափ-

րողիտէն եւ մի այլ Արտէմիս գերի առաւ ու յղեց 'ի Հայս , ու այդ դիք հազիւ հասած էին Անի (Բարձր Հայոց) ինքն մեռաւ իր վերադարձին , ուստի եւ դիք անդ մնացին :

Զաւակն Մեծն Տիգրան (90 Ն. Ք.) այդ կուռքերն ցրուեց ու զանոնք այն ազգային կուռքերուն քով դնել տուաւ՝ որոց նմանութիւնն ունէին իրենց վերագրեալ յատկութեամբ ¹ . Ողիմպիական Դիոսն՝ Անույ Արամազդայ մեհեանն դրաւ , Աթենասը Եկեղեաց զաւառի Թիլ գիւղն Նանէի մեհեանն , Արտէմիսն Եկեղեաց Երիզա գիւղն Անահատի քով , Հեփեստոսը Դերջանի Բագառինջ գիւղն Միհրի քով , Ափրողիտէն Տարօնոյ Աշտիշատ գիւղն Վահագնի քով :

Հերակլէսի արձանն Վահունիք փոխան Արմաւիրի յԱշտիշատ հաստատելուն , Մեծին Տիգրանայ բարկութիւնն յարուցին եւ քրմապետութենէ զրկուեցան : Տիգրան այդ Հերակլէսի քով դնել տուաւ անոր տարփուհին՝ Ափրողիտէն :

Ըստ Խորենացոյ Երուանդ ² Արմաւիրի արձաններն փոխադրեց 'ի Բագարան , եւ յաջորդն Արտաշէս Բ. ³ յԱրտաշատ տարաւ զանոնք :

(1) Այս յունական դից ընկերացող քուրմերն ըստ Խորենացոյն չուզելով Հայաստանի խորերն երթալ , առարկեցին թէ աստուածք չուզեն աւելի հեռիներն տեղափոխուիլ , ուստի եւ Տիգրան սահմանազլխի մօտերն զետեղեց զանոնք :

(2) Ըստ օտար պատմագրաց սա Փարսմանայ Վրաց Թագաւորին զաւակն է և կ'անուանի Հռադամիստ :

(3) Ըստ Խորենացոյ սա զաւակն է Երուանդայ , սակայն ըստ նորագոյն պատմական քննադատից , սա է եղբայր Պարթեւաց Վաղարշ Թագաւորին և կ'անուանի Տրդատ կամ Տիրիթ , և սա է առաջին Պարթեւ հայ Թագաւորն կամ Արշակունի Սա գոնէ ի սկզբան Զրադաշտական էր . Ներոնէն արքայական Թագ ընդունելու համար ցամաքի ճամբով Հռոմ գնաց ի ճանհապարին շուրն ծովու պղծելու չհարկադրուելու համար :

Այս յունական աստուածոց մուտքն Արտաշէսի եւ Տիգրանայ յունասէր քաղաքականութեան մի արդիւնքն էր : Այս աստուածներ օտար մնացին մեզ Հայոցս համար, սւտի եւ անոնց մասին չպիտի անդրադառնամք : 'ի սեմականաց միայն երկու աստուածութիւններն են եւ Բարձր մուտք գտած կը գտնեմք 'ի մեզ, որոց առաջինն ընտելացած եւ կարծես ազգային յատկութիւն մ'առած է :

Նանէի ի Հայս մտից մասին յիշատակութիւնք չունիմք . գիտեմք թէ Տիգրան անոր մեհեան մը կանգնեց ի թիլ եկեղեաց, իսկ Բարշամինն Տիգրան Բ. բերաւ 'ի Միջագետաց, եւ հաստատեց 'ի Թորդան Բարձր Հայոց :

Արդ աստ այս ամէն դից վրայ ուրոյն տեղեկութիւն տալէ վերջ պիտի ջանամք ներկայել ապա անոնց տաճարներն, պաշտօնն, պաշտօնէութիւնն, են :

Արեգական եւ Լուսնի դիւ. — Չգիտեմք թէ Խորենացոյ Վաղարշակն կամ Արտաքսիաս ինչ ձեւ տուաւ Արեգական եւ Լուսնոյ արձաններուն : Խորենացին կ'ըսէ «Անդրիս հաստատեալ Արեգական եւ Լուսնի», ուստի կը հետեւի թէ մարդոց կիսարձանի ձեւն տուաւ անոնց : Գուցէ առաջինն նոյնացուց Միհրի հետ՝ որոյ ներկայացուցիչն էր, իսկ երկրորդն Վրաց ու Պոնտացուց (յ'Ամերիս) պաշտած փոլիզական գտակաւ Փանուս : կամ Մէթ-Փանուս : անուամբ կուռքն էր ¹ :

Հայ իշխանք շատ կը յարգէին Արեւն, անոր վրայ կ'երդնուին : Տիգրանայ Բարզափրան սպարապետն Երուսաղիմայ Հիւրկանոս քահանայապետն համոզելու համար

(1) Հին հաւատք Հայոց, էջ 102:

«Երդնու նմա յ'Արեգակն եւ յ'ամենայն պաշտամունս իւրեանց յերկնայինս եւ յ'երկրայինս»: Արշամ կը ստիպէ Էնանոս Բագրատունի ասպետն «կամ թողուլ 'ի սպառ զօրէնն հրէութեան եւ երկիր պագանել Արեգական եւ պաշտել զկուռս արքայի . . . կամ . . .»:

Ասոնց մասին յ'Արմաւիրէ ի Բագարան ու անտի Արտաշատ, փոխադրութիւններն կը յիշատակէ Խորենացին:

Հաւանականաբար Արեգակ եւ Լուսին միայն մէյմէկ արձան ունէին եւ 'ի Հայոց չյարգուեցան ընդ երկար:

Տարւոյ երկու իրարու յաջորդ ամիսներն (7^{րդ} 8^{րդ}) Մահէ եւ Արեգէ՝ Լուսնու, եւ Արեգէ՝ Լուսնու նուիրեալ էին: Ամսոց առաջին օրն ալ Արեգ կ'անուանէր եւ հաւանականաբար Արեգական ձօնեալ էր եւ 24^{րդ} օրն Լուսնու՝ Լուսնի:

Նախահարց արձաններն.— Ինչպէս ըսինք, Սելեկիացի եւ Պարթեւ արքայք ինքզինքնին աստուածոց սերնդէն կը համարէին եւ առ այս իրենց նախահարց արձաններն կը կանգնէին ու կը յարգէին Արտաքսիաս անոնց նմանողութեամբ կանգնեց արձաններ որք հաւանականաբար մեծ յարգ չվայելեցին 'ի Հայս, զի Արեգական եւ Լուսնի արձանաց հետ տեղափոխութենէն զատ ու եւ է առթիւ յիշատակութեան մը չեմք հանդիպիր յ'ազգային պատմիչս անոնց մասին:

Արամազդ.— Աւեստայի Ահուրա-Մազդան (Ամենագէտն) է որ ինչպէս տեսանք, հին Պարսիկք Օրամազդա, Օրամազէն, Օրմուզդ, Սասանեանք Որմիզդ, Հայք Արամազդ եւ Վիրք Արմազ կ'անուանէին:

Այս աւեստական բարի ոգին (Սքինդո-Մայուս) նիւթական արձանով ներկայացուցին, ու պաշտեցին Պարսիկք Հայք եւ Պարթեւք:

Արամազդն 'ի Պարսից եւ 'ի Հայոց համարուած էր գերագոյն Աստուած, հայր Աստուածոց, երկնից Աստուած, երկնային լուսոյ Աստուած, մեծ Աստուած, արի Աստուած, բարի Աստուած, Արարիչ Երկնի եւ Երկրի, «մեծ եւ արի Արամազդ», Ամենազօր, «լիութիւն, պարարտութիւն», Ամենաբեր պտղոց, լիացուցիչ, հիւրընկալ Աստուած, վանատուր (հիւրընկալ) Աստուած:

Արամազդ իր այս յատկութիւններով Յունաց Զեւսէ ու Տէրմէ եւ Լատինաց Ժէ-բէ-բէ-բէ եւ Դեւսէ կը մերձենար:

Արամազդ ունէր մէկ որդի որ էր Միհրն եւ դուստր մը՝ Անահիտ. ապա սեմական նշանք ալ անոր աղջիկ համարեցին, եւ նոյն իսկ ոմանք Աստղիկն:

Ըստ Աւեստայի Արամազդի որդին է Բաբր, իսկ աղջիկն «Եւրի-բէ»։ Միհրի համար յարմար է հուր բառը, զի Միհր հրոյ Աստուած էր եւ արեգական ներկայացուցիչ. սակայն Անահտի՝ երկրի ոգւոյն նոյնացումն տարօրինակ կը թուի: Արդեօք ջուրն Երկրի ոգին համարուած է, որոյ ներկայացուցիչն էր Անահիտն (Լուսին):

Արամազդայ մեհեաններն էին Բարձր Հայոց Դարանաղեաց Անի ամրոցն եւ Արարատայ Բագրեւանդ գաւառի Բագաւան գիւղն. կային եւ արձանք ի Պաղատոյ լեռինս (յաւուրս Հոփսիմեանց) եւ ի Մծխիթ՝ մայրաքաղաքն Վրաց:

Արամազդայ քրմապետն թագաւորական ցեղէ էր:

Արտաշէս Բ. իր Մաժան որդին քրմապետ կարգեց Արամազդայ :

Արամազդայ կը նուիրէին սպիտակ ցուլ, նոխազ, ձի, ջորի :

Տարւոյ առաջին ամիսն նաւասարդ (Նաւասէր-հատա (պրսկ.) = Նոր տարի = Ամանոր) Արամազդայ նուիրեալ էր, որպէս նաեւ ամսոց առաջին օրերն՝ ինչպէս տեսանք՝ Զրադաշտականութեան մէջ :

Սակայն հաւանականաբար դիցապաշտական շրջանին մէջ այդ առաջին օրն Արեգական յատկացուեցաւ ու Արեգ կ'անուանէր, իսկ 15^{րդ} օրն Արամազդայ ձօնուեցաւ ու անոր անուամբ (Արամազդ) կը կոչուէր : Նաւասարդի առաջին օրն Արամազդ կ'ըսուէր, եւ այդ օրն կը տօնուէր Արամազդ : Ըստ Խորենացոյ՝ Վաղարշակ ամանորի առթիւ մեծ տօն հաստատեց, որ մեծամբոխ կը տօնուէր ի Բագաւան, եւ որ 6 օրեր կը տեւէր, հաւանականաբար ամանորն եւ յաւելեաց 5 օրերն : Եկող ուխտաւորներն անդ պատսպարան կը գտնէին զի Արամազդ Վանատուր (օթեւան տուող) էր, եւ զոհերէն բաժին կ'ընդունէին, զի հիւրընկալ էր :

Հայոց քաղաքական տարին կը սկսէր Օգոստոս 11ին, իսկ կրօնականն Պարսից նման Մարտի 21ին . ապա միացուցին եւ ունէին միակ տարի մը որ Օգոստոս 11ին կը սկսէր, յարմար Արամազդն տօնելու, զի յայնժամ առատ էին պտուղք եւ ամենայն բերք՝ Արամազդն տօնին համար : « Ի ժամանակի դիցն Ամանորոյ՝ ամենաբեր նորոց պտղոց տօնից հիւրընկալ դիցն Վանատրի » (Ագաթ.) : Այդ հանդիսից առթիւ եւ սկսան տօնել ապա

Աստղիկն՝ որ անդ ի Բագաւան՝ արձան ունէր, եւ անոր յիշատակին թոցնել, եւ շուր սփռել զի սոքա անոր խորհրդանշաններն էին, եւ իրարու վրայ ջուր սրսկելով՝ Զրհեղեղի յիշատակն կամ ջուրն, կամ ջուրց պաշտպան Աստուածն՝ Անահիտն եւս տօնել, զի եւ Նաւասարդ ամսոյ սանսկրիտերէն անունն է Նոր-ջուրց քան ըսել է՝ :

Քրիստոնէութեան օրով Նաւասարդի հանդէսներն Այլակերպութեան տօնին հետ նոյնացուցին :

Ոմանք Վանայի եւ Արարիկ ուրոյն աստուածութիւններ կ'ընդունին (Ալիշան), այլք այդ երկուքն նոյն աստուածութիւնն համարին (Էմին), ուրիշներ Վանաստուրն միայն աստուած կ'ընդունին (Գելգէր, Տիւրիէ). կան ալ որ Ամանորն աստուած կը համարին (Լանկլուա). սակայն մենք Արարիկ եւ Վանայի Արամազդայ ստորոգելիներն կը համարենք Հայր Պարոնեանի հետեւողութեամբ: Արամազդն՝ ինչպէս տեսանք՝ Ամանորի դիք կ'անուանէր, ու իրեն ուխտի գնացողաց հետեւելու եւ Վանայի էր: Յոյնք իրենց Զեւսին ալ հետեւելու անականս կուտան, որով եւ կրնայ հասկցուիլ Ագաթանգեղոսի «ի ժամանակի դիցն ամանորոյ ամենաբեր նորոց պտղոց հիրընկալ դիցն Վանատրի» հատուածն, որ տեղի տուած է այս շփոթութեանց: Աւելի բացայայտիչ է Մակարայեց-

(1) Նաւասարդ բառին երկու մեկնումըն տուինք, մին ըստ պարսկերէնի նոր արի (տարւոյ առաջին ամիսն) և միւսն ըստ սանսկրիտի իրր նոր ջուրց տօն: Այս երկու մեկնումիւններն ալ ունին իրենց կողմնակիցներ. երկուքն ալ հաւանական են, մենք աւելի առաջնոյն կարծեկից ենք, զի Անահիտ տօնն նոյն ամսոյ 15ին էր. ուստի և չէր կրնար նոյն օրն տօնուիլ. զուցէ սակայն միացուցած էին յայնժամ:

ւոց «հիւրասէր Որմզդական դիցն Վանատրի» խօսքն :

Հայկազեան բառարանն Աստուծոյ բառին առթիւ Վանատուր դիքն Արամազդ ըսել է կ'ըսէ :

Անի ամրոցն , գլխաւոր մեհեան Արամազդայ՝ գերեզմանատունն էր Արշակունեանց , իսկ Բագաւան՝ գերեզմանատունն քրմապետաց Արամազդայ :

Ա.Ա.Ա.Ն.Ս. — Անահիտ հաւանականաբար Աւեստայի Անահիտն կամ Անահիտն էր որ Արարիկէն կոչուած աղբիւրին ածականն է , եւ որ մաքուր ըսել է : Սա էն (Ազատ) մ'էր . ջրոց պաշտպան ոգին եւ որ Անահիտ անուամբ կը պաշտուէր ոչ միայն ի Հայոց եւ Պարսից այլ եւ ի Մարաց (Եկպատան), ի Կապադովկիա , ի Գերմանիկ (Մարաշ), ի Փոքր Ասիա (երկու Կոմանայք)¹ , ի Լիւդիա , ի Պոնտոս (Զիլէ), ի Փիւնիկէ , ի Բաբելոն , ի Բակղրիա եւ յԵլիմայիս :

Անահիտի պաշտաման ի Պարսից ի Հայս մտից վկայ է Ստրաբոն , անշուշտ ձեռամբ Պարթեւաց :

Անահիտ ջուրց խնամակալն էր , Զրադաշտական կրօնի Անահիտն , որ ապա նոյնացաւ Անահիտի հետ : Սա Աւեստայի մէջ արգասաւորութեան եւ դիեցման պաշտպան կոչուած է եւ որոյ ներկայացուցիչն էր Լուսինն :

Հայոց մէջ ամենէն աւելի յարգուած աստուածութիւնն էր Անահիտ : Ըստ Ստրաբոնի Պարսից ամէն աստուածներն կը պաշտուէին ի Մարաց եւ ի Հայոց . սակայն Անահիտ էր Հայոց ամէնէն աւելի պաշտուած աստուածն ,

(1) Երկու Կոմանայից մին այժմ Կիւմնէ կ'անուանի , Եւզոկիոյ մօտ է . իսկ միւսն Կապադովկիոյ Զահանայ կողմերն կը գտնուի :

եւ որ կ'անուանուէր Մեծ տիկին, Անահիտ տիկին՝ Տիկին Հայոց, փառք ազգիս, կեցուցիչ, Կոյս արգասաւոր, մայր ամենայն զգաստութեանց, «բարերար ամենայն մարդկան բնութեան», եւ ծնունդ Մեծին արտոյն Արամազդայ : — Ունեւոր, Ունեւոր, Ունեւոր ալ կ'անուանէին, զի սորա արձաններն ոսկեղէն էին յԵրիզա եւ յԱշտիշատ :

Անահտի արձանաց վրայ կը դրոշմուէր կիսալուսին կամ մահեակ, զի Լուսինն էր յԵրկինս ներկայացուցիչ Անահտայ :

Ունեւոր Անահիտն Արամազդայ կիսն կը կարծէին (Յայսմաւորք), սակայն աւելի հաւանականաբար Արամազդայ դուստրն էր, ինչպէս ըսինք :

Անահիտ ի Հայս երեք գլխաւոր մեհեաններ ունէր :

Ա. Բարձր Հայոց Եկեղեաց գաւառի Երիզա աւանն, Եփրատայ ճիւղ, Պայլ գետի վրայ, որ էր գլխաւոր մեհեան Անահտայ, որոյ ոսկի արձանն կողոպտեց Մարկոս Անտոնինոս (Պլինիոս),² ուր Հայք ապա մի այլ ոսկի արձան կանգնեցին :

Երիզայի Անահտին համար Ագաթանգեղոս կ'ըսէ թէ «Զոր թագաւորք ամենայն պատուեն, մանաւանդ թագաւորն Յունաց» : Արտաշէս Բ. իր վերջին հիւանդութեան աստ յղեց Աբեղինից Աբեղ նահապետն, բժշկութիւն հայցելու համար Երիզայի Անահտէն, սակայն անոր վերադարձէն առաջ մեռաւ : Ըստ Ստրաբոնի՝ Երիզայի Անահիտի արձանն Խրիմի թերակղզիէն բերուած է :

(1) Նոյն անվաններն կը տրուին անոր եւ Աւեստայի մէջ :

(2) Զինուոր մը որ սորա կողոպտումով հարստացած էր, Ոգոստինոս կայսեր ինչոյր մը տուաւ ըստ Պլինիոսի :

Այս մեհեանն ունէր երինջներու երամ, որք շուրջ բոլորի մասնաւոր մարգերու մէջ ազատ կը շրջէին եւ իրենց ճակատն դրոշմեալ զոհի նշան մը կը կրէին: Այս երինջներն Անահտի զոհերուն յատուկ էին եւ հաւանականաբար անոնց անունով գաւառն կոչուած է Երեմիայի Երեմիայի Անահտի ալ ըսուած է (Պլինիոս):

Բ. յԱշտիշատ եւս կար ոսկի արձան Անահտայ, ուր եւ Անահտ սպիտակ արջառոց երամ մ'ունէր որ կ'արածէր Արածանոյ ավիունքն:

յԱշտիշատ կար եւ Վահագնի եւ Աստղիկի արձաններ, որոց քով դրուեցան ապա ի Յունաց բերուած Հերակլէսն եւ Ափրոդիտէն:

Գ. Արարատայ Արմաւիր քաղաքն ալ Անահտի կուռք մ'ունէր, որ անտի փոխադրուեցաւ ի Բագարան եւ հուսկ ուրեմն Արտաշէս Բ. հաստատեց յԱրտաշատ:

Կային եւ այլ երկրորդական մեհեաններ որպէս Տուրուբերանի Տարօն գաւառի լեռնաշղթային այժմու Առաքելոց վանքի մօտ՝ Արեւմտեայ բլուրին՝ Տերեւոր ըսուած տեղն՝ կար Անահտայ պատկեր (Հին Հաւատք), զոր Լուսաւորիչ քանդելով բոլոր ինչքն Առաքելոց վանուց յատկացուց:

Անձեւացեաց գաւառի Դարբնաքար անուանեալ քարայրի մէջ կամ մօտ եւս կար Անահտի արձան մը, յաւուրս Ս. Բարթողիմէոսի, ինչպէս նաեւ Ծոփաց Անահտայ աթոռ ըսուած լեռան վրայ (Քէօշկէր):

Անահտն տարին երկու անգամ կը տօնէին, գարունին վարդերու եղանակին եւ աշունին (Նաւասարդի 15ին), ու այդ առթիւ Անահտի արձանն մեհեանին շուրջն կը

պտտցնէին երգերով, պարերով եւ խրախճանութիւններով: Գարունին վարդ կը նուիրէին. աստի է գուցէ վարդավառ բառն:

Իբր նուէր տերեւոց ճիւղերէ պսակներ կուտային. «Հրաման ետ թագաւորն Գրիգորի, զի պսակս եւ թաւոստս ծառոց նուէրս տարցի բագնին Անահտական պատկերին» (Ագաթ.): Աւետայի մէջ Անահտի նմանօրինակ նուէրներ սահմանեալ էին:

Սպիտակ երինջ ալ կը զոհէին անոր ինչպէս ըսինք: Ըստ Ստրաբոնի Հայք «Սյր եւ կին գերիներ նուիրէին Անահտայ»: Ամսոց 19^{րդ} օրն Անահտի նուիրեալ էր: Անահտայ պաշտօն կը կատարէին արք եւ կանայք: Ըստ Ստրաբոնի՝ Անահտի կին պաշտօնեաներն երեւելի ընտանեաց կոյս աղջիկներն էին, որք ժամանակ մը տաճարին մէջ պոռնկանալէ ետք կ'ամուսնանային: Հայաստանէ դուրս Անահտի տն առակ արարքներով կը տօնէին ըստ օտար պատմչաց, գուցէ եւ 'ի Հայս, թէպէտ սա անպատշաճ կը թուի «Մայր ամենայն զգաստութեանց» կոչուած աստուածուհւոյ մը համար:

Մինք. — Աւետայի Միթրան է որ ազատ մ'է, եւ ազատներու զխաւորն, որ աստուածանալով պաշտուած է ոչ միայն 'ի Պարթեաց, 'ի Պարսից եւ 'ի Հայոց, այլ եւ համայն Փոքր Ասիոյ ժողովրդէն, 'ի Յունաց 'ի Հռոմայեցոց, եւ նոյն իսկ Կեղրոնական Եւրոպայի Գերմաններէն:

Պարսիկք զայն Մէր, Մէր, Հայք Մէր եւ Արեւմտեանք Մէր կամ Մէր կ'անուանեն:

Միթրա զանդիկ լեզուով հարաւոր, հարաւոր ըսել է,

միջնորդ մարդուն եւ Արամազդայ, որ ապա եւ համարեցաւ միջնորդ եւ հաշտարար Որմզդի եւ Արհմնի :

Միհր էր աստուած ճշմարտութեան, անաչառութեան, գիտակցութեան, սիրոյ, կրակի եւ լուսոյ: Արամազդի գործակատարն էր նա, հազար ականջ ունէր եւ բիւր աչքեր¹, պատերազմի ատեն արդարին կողմակիցն էր, մարդկանց արարքներն կը քննէր: Միհր արեւին (Արամազդայ) աչքն կ'անուանէր, այսինքն արեգակն՝ որոյ հետ նոյնացաւ:²

Արեգակ Միհրի ներկայացուցիչն էր: Արեգակն երկրի պաշտպան, բերրութեան տուիչ, մաքրիչ, անմահ եւ պայծառ կ'անուանէր, որ անաչառաբար ամէնուն կուտար հաւասարապէս ջերմութիւն, լոյս: Արանց սիրոյ կրակն կը ներկայացնէր: Լուսինն գիշերային լուսոյ եւ կանանց սիրոյ կրակին տուիչն էր:

Միհր իբր կուռք կը նկարէին հայկական կամ փոփոզական գոական, ցուլի մը վրայ դրած իր ծունկն, մէկ ձեռքով անոր եղջիւրէն բռնած ու միւսով զայն մորթելու զբաղած, եւ այդ ցուլի անդամոց վրայ կը փակցնէին օձ, կարիճ, կրեայ եւ շուն մը՝ որք տարւոյ 4 եղանակներն կը ցուցնէին, եւ քովն — 2 մը երկու ջահ 'ի ձեռին՝ մին դէպ 'ի վեր եւ միւսն վար բռնած, որք Արեւն եւ Լուսինն կը ներկայացնէին:

Միհրի տաճարն էր Բարձր Հայոց Դերջան գաւառի Բազառիճ գիւղն: Արտաշէսի Յունաստանէն բերած Հեփեստոս կրակի աստուծոյ կուռքն՝ իր որդին Տիգրան՝

(1) Վեց հազար աչք եւ նոյնչափ ականջ ըստ այլոց:

(2) Միհր՝ փարսի լեզուով Արեգակ ըսել է:

անոր քով դրաւ : Վանայ Մէլէի ըսուած տեղն եւ տեղական քարայրն գուցէ Միհրի պաշտաման տեղին էր, որոյ յիշատակն ժողովուրդն պահած է ցարդ :

Ըստ ոմանց Հայք եւ Պարսիկք Միհրի ձօնած էին տարւոյ 4^{րդ} ամիսն, մեր Մէլէի եւ Պարսից Մէլէի, սակայն մենք կարծենք թէ՛ այդ ամիսն աւելի Լուսնի ձօնեալ էր, իրեն դրացի ունենալով Արեգական ձօնեալ ամիս մը : — Ամսոց 8^{րդ} օրը Մէլէ կ'անուանէր եւ որ հաւանականաբար այս աստուածութեան ձօնեալ էր :

Հռովմայ մէջ Դեկ. 25ին կը տօնէին Միհրն որոյ տօնն նոյնացուցին ապա Քրիստոսի ծննդեան տօնին հետ :

Միհրի տօնին խարոյկ կը վառէին Հայք (յորմէ մնացած է եւ Տեառնդառաջին օրն Հայոցս խարոյկ վառելն, եթէ այդ ոովորութիւնը կրակի տարրապաշտական հետք մը չէ ինչպէս ըսինք), իսկ Պարսիկք անշէջ կը պահէին նիւթական կրակն :

Միհրի տօնին Պարսիկք՝ հաւանականաբար եւ Հայք՝ ցուլ, ձի եւ ճերմակ կառքեր կը զոհէին, գուցէ եւ մարդու զոհեր ալ կ'ընէին : Միհրի տօնն 6 օր կը տեւէր . թագաւորք արեգական ձեւօք խոյր մը ղնելով զոհ կը մատուցանէին եւ գինովնալով հրապարակաւ կը պարէին :

Միհրդատ, Միհրան, Մերուժան անուններն Միհրէ ծնունդ առած են :

Տիր. — Զենտաւետայի Տէշրէն՝ է, որ աստուա-

(1) Աւետայի մէջ « Տէր եւ տեսուչ ամենայն աստեղաց » ըսուած է. գուցէ շնիկ աստղն Տիշտրիայի ներկայացուցիչն էր յերկնիս :

ծանալով եղած է Աստուած գիտութեանց, արուեստից, խօսելու, գրելու, երազից որ եւ անուանեալ էր Գրէ-Արտիստը՝¹։ հաւանականաբար Գրէ-բառն որ ցարդ ժողովրդեան գաղափարաց մէջ կ'ապրի, Տիրի համազօր էր, իբրեւ գրող մարդոց բարի եւ չար գործոց։

Ամէն հին ազգեր գիտութեանց աստուած մ'ունէին, որպէս Եգիպտացիք Թոթ, Փիւնիկեցիք Թաուր, Ասորեստանեայք Նեփթիս, Յոյնք Ապոլլոն եւ Հէրակլէս, Լատինք Մերկուրիոս, որոց մեր Տիրի նման յատկութիւններ կ'ընծայուէր։ Յոյն դիցաբանութեան մէջ Հերմէս հոգիներն 'ի դժոխս կ'առաջնորդէր. նոյն յատկութիւնն կու տային եւ Տիրի, ու աստի գայ Կրէ-բառն զոր դեռ ժողովուրդը կը գործածէ Կրէ-բառն անիծից մէջ։

Տիր Պարսկերէն Զեւրսել է, ու նետով մը կը ներկայացնէին զայն, եւ Փայլածու մոլորակի ձեւով կը պաշտէին, զի նետի պէս սրընթաց կ'ընթանայ։

Արեգակն, Լուսին, Արուսեակ աստուածացած ըլլալով Միհր, Անահիտ, Աստղիկ անուամբ, ասոնց անբաժան ընկերն Փայլածուն չէր կրնար վտարուած ըլլալ եւ որ Տիր անուամբ սկսաւ պաշտուիլ։

Տիրի մեհեանն էր Արտաշատու արեւմտեան կողմն, ճանապարհին վրայ, որոյ քով դրուեցաւ ապա յունական Ապոլլոնն։ Անահտայ մեհեանն քաղաքին մէջ էր։

Տիրի քուրմերն երազներ մեկնելու յատկութիւնն ունէին։

(1) Գրիչ Ումզղի կ'անուանէ զայն Ազամանգեղոս և ոչ Արամազդայն Ումիզղ բառն աւելի Սասանեանց ժամանակի գերագոյն աստուածոյ կը վերապահեն ընդհանրապէս Հայք խորենացին չյիշատակեր զայն։

Հայք Տիրի նուիրած էին Տէ ամիսն եւ ամսոց 13^{րդ} օրն (Տիրական օր) :

Այս աստուծոյ անունէն առնուած են Տրիբազ, Տրորատ, Տիրան, Տիրոց, Տիրատուր, Տիրիթ մարդոց՝ եւ Տիրակատար, Տիրառիճ տեղոյ անուններն :

Ծիւնն յառաջ քան զքրիստոնէութիւն Տէրւն Գոռն կ'անուանէր, որ եւ ի Քրիստոնեայ Հայոց Աստուածածնայ գօտի անուանեցաւ :

Աստղիկ. — Ամէն հին ազգեր գեղեցկութեան եւ բեղմնաւորութեան աստուածուհի մ'ունէին, որպէս Բաբելացիք Իշտարն, Ասորեստանցիք Նանն, Փիւնիկեցիք Աստարտէն, Յոյնք Ափրոդիտէսն, Լատինք Վէնիւսն, Հայք Աստղիկն : Պարսիկք գեղեցկութեան աստուած չունէին. գուցէ նոյնացոցին Անահիտի հետ եւ կամ ըստ ոմանց Աւեստայի Տասհտէրն կամ Նահիտն Աստղիկի կը հաւասարէր :

Աստղիկ նոյի դուստրն եւ Զրուանայ, Յաբեթոստէի եւ Տիտանայ՝ քոյրն էր. այլուր համարուած է քոյր Արամազդայ եւ ամուսին Վահագնի, գուցէ նմանողութեամբ Յունաց՝ որոց Հերակլի ամուսինն էր Ափրոդիտէ :

Հաւանական է որ Աստղիկ բուն ազգային աստուած մ'է, թէ սա իբրեւ նոյի աղջիկն յարգանք կը վայելէր՝ ի Հայս ու Հայք ղիցապաշտութեան սկսելուն զայն աստուածացոցին եւ անոր արձան կանգնեցին դրացի ազգաց հետեւողութեամբ : Կրնայ նաեւ օտարամուտ ըլլալ, գուցէ Փիւնիկեան Աստարտէն կամ Ասորեստանեան Իշտարն

(1) Ըստ Խոյնացոյ Սեմ, Բամ, Յաբեթ :

Թարգմանաբար: Հօֆման կը կարծէ թէ ասորի Քօքաբթա դիցուհին է, որ կը նշանակէ փոքր աստղ = աստղիկ = լուսաբեր մոլորակ:

Արիք՝ Արեգական Միհրի ձեւն տուին, Լուսնոյ՝ Անահտայ. հաւանական է որ Արուսեակին՝ որ անոնց փոքր ընկերն է, Անուէն անունը տուին: Սա իւր գեղեցկութեան համար եղաւ անուն գեղանի աղջկանց (Նոյի դուստրին) եւ աստուածուհի գեղեցկութեան:

Ըստ հայկական ականդութեան Աստղիկ՝ Մշոյ դաշտին մէջ Գուռգուռայ՝ ըսուած տեղն կը լուացուէր գիշեր ատեն, սակայն երիտասարդք մօտակայ բարձանց վրայ կրակ վառելով՝ իր գեղանի մարմինն դիտելնուն՝ Աստղիկ հրաման ըրաւ որ մշուշով պատուի այդ միջավայրն, որոյ կը վերագրուի Մշոյ դաշտին մշուշապատ ըլլալն, եւ անտի եւս Մուշ բառն իբր աղաւաղում մշուշի:

Աստղիկի գլխաւոր մեհեանն Տարօնոյ մէջ էր որ յԱսորուոց բնակեալ էր. եւ գուցէ իրենց հայրենի դիցուհին իրենց հետ բերած էին:

Արուսեակ մոլորակն (առաւօտեան աստղ) իր գեղեցկութեան աղազաւ Աստղիկի ներկայացուցիչն էր յերկինս եւ կ'անուանէր նաեւ Լուսնաբեր, Գեղեցկուհի:

Աստղիկ երեք մեհեան ունէր ի Հայս. մին Տարօնոյ Աշտիշատ քաղաքն՝ ուր էին եւ Անահիտ ու Վահագն: Մշոյ արեւելեան կողմերն Անուէն (Տարօն), Անուէն (Հաշտենից գաւառ) անուամբ տեղեր կան: Առաջինն Մոկաց բերդ ալ կ'անուանէր: Երկրորդ մեհեանն էր

(1) Զրոյ այն տեղն հանած ձայնէն տրուած է անոր այդ անունը:

Վասպուրականի Անձեւացեաց Պաղատոյ լերան վրայ Արամազդայ կից (Խորեն.), որոյ հետ կը տօնուէր Նաւասարդն: Երրորդն Արտաշէս Բ. կանգնեց Արտամետի քով (Թ. Արծրունի):

Ունէ՞նք է- Վասպուրականի ածականներն կը տրուէին Աստղիկի. գուցէ սորա կողոց ծղին ոսկի էր եւ մատերն վարդագոյն էին:

Աստղիկի վարդ կը նուիրէին եւ վարդերով կը զարդարէին անոր պատկերն, ուստի եւ ըստ ոմանց բառն Վասպուր կը տրուէր անոնց տօնին եւ որ տեղի կ'ունենար Յաւելեաց տօներուն, Արամազդայ եւ Անահտի տօներուն հետ, ինչպէս ըսինք: Այժմ այս բառն անսկրիտով կը մեկնեն որ Զրեմիայի ըսել է, ինչպէս տեսանք, եւ անելի ջրի տօնին ու անոնց պաշտպան Անահտի յատուկ է:

Վարդն եւ աղանիս, ինչպէս յունական Վէնիսին, նոյնպէս եւ Աստղկան խորհրդանշաններն էին, որոց տօնին եւ վարդ կը սփռէին եւ աղանի կը թռցնէին:

Հին Վարդավառն որ քրիստոնէութեան օրերէն ի վեր Քս. ի այլակերպութեան տօնին վերածուած է, Հայք անշուշտ ի յիշատակ Աստղիկի իրենց հին վաղեմի սովորութեան՝ վարդ կը սփռեն ու աղանի կը թռցնեն եւ ի յիշատակ Անահտի եւ ջուրի տօնին՝ ջուր կը սրսկեն: Ըստ Շահան Զրպետի տուած ցանկին՝ ամսոց 7^{րդ} օրն Արտաշէս, իսկ 3^{րդ}ն Գեշեմուշ կը կոչուի:

Վառնագն. — Վահագն Հայկագն Տիգրանայ զաւակն, ըստ Խորենացոյ Աժդահակայ յաղթող քաջարի դիւցազն էր, որ ապա աստուածացեալ կը ներկայեն ազ-

գային պատմիչք, ու անոր ծննդեան երգն (Երկնէր երկին եւ երկիր) ու առասպելներ կը հաղորդեն մեզ, եւ իբր վիշապաց հետ կռուող Վեհրան անունն կուտան: Աժդահակ վիշապ կը թարգմանի. գուցէ անկէ է այս բառն: Սակայն Վահագն հաւանականաբար Աւեստայի Վեհրանէն է՝ որ յաղթութեան ոգին կը ներկայացնէր:

Վահագն պաշտուած էր եւ ՚ի Վրաց: Վահագնին ցուլեր կը զինուին:

Վահագնի գլխաւոր մեհեանն էր ՚ի Տարօն: Վահագնի սերնդեան յանձնուեցաւ քրմապետութիւնն եւ իրենք Վահրանէ, Վահրանէ, Վահրանէ, Ուրտէ, Վահրանէ անուանեցան եւ նախարարութեան աստիճանի բարձրացան:

Հնդիկներն ալ իրենց Ագնին կ'երգեն մեր Վահագնի «Երկնէր երկիրն եւ երկիր» ի նման երգերով. անդ եւս Ագնիի աչքերէ մին Արեւու եւ միւսն Լուսնի բաղդատուած է: Ագնիի Վահրան մականուն մը կուտան որ տեսակ մը եղէգ ըսել է. այս բառն քանիցս կը գտնուի «Երկնէր երկին եւ երկրի մէջ: Հնդիկ Ագնին կռուած է Ահէ կամ Առէ չար ոգւոյն հետ որ էր ի՞նչ կամ Վեհրան, ուստի եւ Ագնին ալ Վահագնի նման վիշապաքաղ էր²: Հնդիկ Ագնին որ հրոյ եւ Արեւու աստուած էր, կը համապատասխանէր մեր Վահագնին եւ արդէն Վահրանէ ըստ սանսկրիտի Բեհրան = Բեհրան ըսել է:

Արդեօք չէ՞ կարելի ենթադրել թէ՛ Խալդեանց Ագնան հրոյ աստուածոյն հետ նոյն է Ագնին:

(1) Գուցէ պեհրան (Behra):

(2) Հ. Սանտայնեան, «Բազմավէպ» 1901 Մայիս:

Վահագնի՝ որ եւ Վահագնի ալ անուանուած է, գլխաւոր մեհեանն էր Տարօնոյ Աշտիշատ գիւղն: «Յաշտից տեղին թագաւորացն Հայոց մեծաց, ի սնարս լերինն Քարքեայ, ի վերայ գետոյն Եփրատայ» (Ագաթ.): «Մեհեանատեղին Հերակլեայ որ կայ դէմ յանդիման լերինն մեծի, որում Յուլն (Տաւրոս) անուանեալ կոչէին» (Փաւստոս):

Վահագն իր քովն ունէր Անահիտն եւ իր տարփուհի Աստղիկն:

Վահագնի մեհեանն յԱշտիշատ Ունեւորդոսի կը կոչուէր, որ կրնայ հասկցուիլ Տրոսաստուածութիւնն, որոյ եօթն առաջիններն էին հաւանաբար Արամազդ, Անահիտ, Միհր, Աստղիկ, Տիր, Նանէ, Բարշամին եւ կամ աւելի ըստ յունարէն Ագաթանգեղոսի «անուանէր սեղան ութերորդ արձանին հոչակաւոր վիշապահեղձոյն Հերակլեայ», այսինքն Տրոսարձան Վահագնի:

Ըստ Թովմաս Արծրունւոյ կար եւ մի այլ մեհեան Ահեական գիւղն Տօսպայ: Արտաշէս Բ. ի Փոքր Աղբակ կանգնեց Հերակլի արձանն որ հաւանականաբար Վահագն է: Մի այլ Հերակլի արձան կը յիշատակուի Բարձր Հայոց Դերջան գաւառի Սալահունեաց մէջ:

Սահմի ամսոյ եօթին մեծահանդէս կը տօնէին Վահագն եւ ամէն ամսոյ 27-րդ օրն անոր ձօնուած էր:

Գրիգոր Լուսաւորիչ խորտակելով Վահագնի Տարօնայ մեհեանն՝ անդ հաստատեց առաջին մայր եկեղեցին, եւ անոր տօնն հաստատեց Սահմի ամսոյ 7ին (Հոկտ. 15): Այդ եկեղեցին քանդեց Լանկթիմուղ, սակայն տեղն յայտնի է:

Վրացիք ալ կը պաշտէին Վահագնը. «Եւ անդ յաշ-

խարհին Վրաց զտրա չափ հասակի կանգնեալ պատուէին զոհիւք» (Խորեն.):

Նանէ. — Քաղղէական Որէզ քաղաքի աստուածուհին էր Նանէ, զոր Քրիստոսէ 23 դար առաջ Պարսիկք (յաւուրս Խուտուր — Նախհունդէի) յելիմ (Պարսկաստան) տարին, զոր Ասուր Բանիբալ 17 դար վերջ զայն իր հայրենի երկիրն դարձուց: Ասորեստանեայք Նանէ եւ Ասորիք Նանէ կ'անուանէին զայն:

Զեմք գիտեր թէ երբ մուտք գտած է ի մեզ. յունական արձաններէ առաջ է անշուշտ անոր գալուստն եւ շատ հաւանականական է որ վաղագոյն ժամանակներէ մնացած է այդ Աստուածութիւնն յորժամ Ասորեստանեայց հետ գրեթէ համակրօն էինք:

Այդ աստուածութիւնն արդէն ազգային հանգամանք առած էր յաւուրս Տիգրանայ, եւ ունէր իր մեհեանն 'ի Թիլաւանն Եկեղեաց որ դնել տուաւ 'ի Յունաց եկած Աթենասն:

Ագաթանգեղոս զայն Արամազդայ դուստր կ'անուանէ. Խորենացին զայն ոչ մի անգամ կը յիշատակէ: Սա ըստ Պարսից Արամազդայ ուղեղէն ելած էր, գուցէ եւ Աստուած իմաստութեան էր:

Բարձամին. — Բարշամինն կամ Բաալշամինն կամ Բէլ-Սամէն փիւնիկ-ասորի աստուած մ'էր, որ կը թարգմանի Տէր Էրեւն, որոյ ներկայացուցիչն էր Արեգակն, իսկ Բէլ-Սամինա կամ Բար-Շամի-նա՝ էր Տիկին երկնից = Լուսին:

Տիգրան Բ. ի Միջագետաց՝ բերաւ Բարշամինան եւ հաստատեց Բարձր Հայոց Դարանաղեաց Թորդան ավանը

«ի փղոսկրոյ եւ ի բիրեղէ կազմեալ էր արծաթով, եւ հրամայէ տանել կանգնել յաւանին Թորդան» :

Փղոսկրէ եւ արծաթէ շինուած էր իր արձանն (Խոր.) եւ ~~պէս~~ (Ագաթ.) ածական կը տրուէր անոր : Հարկ չէ շփոթել սա Բարշամ ասորի բռնաւորի հետ որոյ յարդն գողցաւ մեր Վահագն :

Հնդիկ երկու կուռքերն. — Գիսանէ եւ Դեմետորէ Տարօնոյ մէջ հաստատուելով անդ շինեցին Օ: կամ Վէշու, անուն քաղաք մը. ապա մօտակայ Աշտիշատ քաղաքն գաղթեցին ու անդ կանգնեցին իրենց հայրենի աստուածոց կուռքերն : 15 տարի վերջ այս օտարականներու պետերն Վաղարշակայ կողմէ սպաննուեցան. սոցա զաւակներն մօտակայ Քարքէ լեռան վրայ հաստատուեցան ու հոն պղնձեայ երկու արձաններ կանգնեցին, անշուշտ կանխաւ իրենց պաշտածներն յԱշտիշատ : Այդ կուռքերէ մին 12 կանգուն բարձրութիւն ունէր, եւ որոյ քուրմի անունն Աշու էր, որպէս նաեւ նորա պաշտաման տեղին. միւսին բարձրութիւնն 15 կանգուն էր եւ որոյ քուրմն որդին էր Արձանայ : Այս հնդիկ կոոց յիշատակութիւնն միայն Զենոք Գլակ կ'ընէ :

Ըստ Զենոք Գլակայ, Գիսանէ անունն կուգայ սոցա գիսաւոր (մազուտ կամ մազերնին գիսաձեւ հիւսուած) ըլլալէն. սակայն այս նշանակիչ անունն հայերէն է, գուցէ եւ թարգմանութիւնն համարժէք հնդիկ բառի մը : Դեմետորէ բառն յոյն կամ սանսկրիտ ձեւն ունի : Պ. Աւտալ ¹

(1) Memoir of Hiude colony in ancien Armenia. Journal of the asiatic society of Bengal Calcutta. — Յիշատակք հնդիկ գաղթականնաց ՚ի Հայս. Պէնկալի Ասիական ընկերութեան օրագիր, 1836, էջ 332 :

կը կարծէ թէ այս երկու աստուածներն հնդիկ Գուրուներն
եւ Եւրոպացի աստուածութիւններն են, սակայն չունի հա-
մոզիչ փաստեր:

Ձենոբ Գլակայ այս աստուածոց մասին գրած հատ-
ուածն մութ է, եւ ոմանց կարծել իսկ տուաւ թէ՛ այդ
աստուածք Գուրուներն եւ Դեւերէն կ'անուանուէին. գուցէ հաս-
կըցուի աստուածք Գիսանէի եւ Դեմետրէի: Կան որ փորձե-
ցին իսկ այդ բառերն հնդիկ աստուածոց հետ բաղդատել:

Ըստ Լասսէնի՝ Գիսանէն՝ հնդիկ Կրեշն կամ Գը-
րեշն է որ Գուրու ու Գուրու ալ կ'ըսուի՝ որ գիտութիւն ըսել է.
իսկ Դեմետրէն աղաւաղեալ Հեփեսթոս կամ Բուսիս
կը կարծէ:

Ըստ Գէորգ Արսլանեանի սոքա յոյն աստուածու-
թիւններ են. Դեմետրէ յունական Դեւերէն է, դիցուհի
երկրագործութեան, համապատասխանելով բաբելական
Ինանիին եւ հայկական Անահտին: Իսկ Գեսանէն յունա-
կան Տետանէնն (*):

Այս հնդիկ աստուածութեանց հարցն դեռ շատ լու-
սաբանութեան կը կարօտի, եւ գուցէ սոքա միայն հնդիկ
գաղութի պաշտաման առարկայ եղան, զի ի շարս ազ-
գային դից չեն յիշուած եւ միայն Ձենոբ Գլակ կը յիշա-
տակէ զանոնք:

Սպանդարաւես. — Աւեստայի հրեշտակապետ-
ներէ մին Սուսանտրա-Արամայեթ, ըստ պարսկերէնի Ասֆան-
դարաւես եւ հայերէն Սուսանտրա կ'ըսուի: Ըստ Պարսից՝
սա երկրի այգեստանաց եւ կենդանեաց պահապանն էր,

(1) Zeitschrift. f. d. Kunde Morgenlandes, Bd. I. p 233.

անոր խնամոց յանձնուած էր տարւոյ մի ամիսն եւ ամսոց մի աւուր տեսչութիւնն: Մակաբայեցւոց գրոց մէջ Սպանդարամետ անուանեալ է յունարէնի Բարսի կամ Դիւնեւի:

Արտաշէս Բ. 'ի փոքր Աղբակ Հելլէնէ եւ Դիւնեւի մեհեան մը շինել տուաւ (Թով. Արծրունի): Անշուշտ սա մեր Սպանդարամետն է՝ յոյն անունով նշանակուած:

Փիլոստրոս յոյն պատմիչը կը գրէ թէ Արշակ Թագաւորն ինձ մը բռնելով զայն Նիւսեայ աստուծոյն նուիրեց ու կենդանւոյն պարանոցն ոսկի մանեակ անցնել տալով վրան հայ տառերով գրեց «Արշակ Թագաւորն Հայոց աստուծոյն Նիւսեայ»: Մենք Նիւսեայ աստուած չեմք ճանչնար, սակայն ըստ յոյն դիցաբանութեան սա Դիոնեսիոսի դայեակն է եւ հաւանականաբար Դիոնեսիոս իր դայեակի անունով կոչուած է աստ, եւ կը նշանակէ մեր վերոյիշեալ Սպանդարամետ աստուածն: Մի գուցէ Նիւսիա՝ քաղաքի մը անունն ըլլայ:

Սաևդարամետ. — Իբրեւ դժոխոց եւ անդնդոց աստուած գործածուած է 'ի մեզ գրեթէ համարժէք Յունաց Դեմետրէին: Արդեօք առանձին աստուածութիւն մ'էր սա թէ՛ Սպանդարամետի հետ նոյն է եւ մեր քրիստոնեայ պատմագիրք զայն անարգանօք դժոխոց տեսուչ անուանած են: «Սպանդարամետք սարսիցեն զկապեալ ոգիսն արձակիցեն:» «Չարհուրեալ դողային դասք սանդարամետիցն» են:

Կուսպաւսական Տաճարի Հայոց. — Հաւանականաբար նախ բացօթեայ կատարէին պաշտամունք ի

մեզ եւ կամ յանտառս, որպէս Արմաւիրի սօսեաց անտառն եւ Վիշապաճորի դից մայրին՝ զորս արդէն յիշատակեցինք : Ըստ Խորենացոյ յաւուրս Արշակունեան Վաղարշակայ շինուեցան առաջին տաճարք որոց թիւն աւելցուց նա մանաւանդ Տիգրան :

Տաճարք մեհեան կ'անուանէին . սա հաւանականաբար Բաբելոնի քաղաքէն կուգայ եւ ոչ Միհրէն : Այս տաճարաց կամ մեհեանից նուիրական սեղանն որոյ վրայ մատուցանէին զոհս՝ Բաբելոն կոչուէին եւ հետեւաբար շատ բազին ունեցող ականք անուանէին Բաբելոն , Բաբելոնէն (Բազնոց գիւղ) :

Մեհեանից քով կային Բաբելոնի ուր կը պահէին արժէքաւոր նուէրք եւ զարդք մեհեանից : Շատ ճոխ էին մեհեաններն : Աշտիշատայ մեհեանին համար Յայսմաւուրք կը գրէ « Բարձրաշէնք եւ մեծամեծ ծախիւք զարդարեալ յոսկոյ եւ յարծաթոյ եւ ի մարգարտաց եւ յականց պատուականաց » :

Հայք ըստ ազգ. պատմագրաց ՚ի սկզբան միայն մէկ գլխաւոր մեհեան ունեցած են յԱրմաւիր, որ էր մայրաքաղաք թագաւորանիստ, ապա ամրոտանիստ քաղաքի փոփոխման առթիւ այդ մեհեանն եւ դիք եւս տեղափոխուած են, ինչպէս ըսինք, ի Բագարան, յԱրտաշատ : Գուցէ եւ Տարօնոյ Յաշտիշատն ալ հարաւայնոց յատուկ էր, ուր կ'երթային զոհել եւ արքայք Հայոց : Յետ ժամանակաց՝ աւելցաւ մեհեանական քաղաքաց թիւն . սակայն անոնց գլխաւորք 7 էին, յորոց մին (Արտաշատ) միայն երկու մեհեան ունեցած է : Կային եւ այլ դիցապաշտական երկրորդական տեղեր զորս եւ պիտի յիշատակեմք այդ գըլ-

խաւոր 7 քաղաքներն թուելէ ետք: Այդ գլխաւոր 7 մեհենից ուխտի երթալ կը պատուիրէր Խոսրով. « Հրաման տայր ընդ կողմանս կողմանս դեսպանս արձակել, հրովարտակս առնել յեօթն բազինս մեհենիցն ուխտաւոր լինել պատկերաց կոոց դիցն պաշտաման» (Ագաթ.):

Այս խօսքն երկու կերպ կրնայ հասկցուիլ, կամ 7 մեհենական քաղաքաց ըսել կ'ուզէ, որք ի վերին Հայս էին (Բարձր Հայք եւ Արարատ) եւ պարտաւորիչ չի համարիր Յաշտիշատինն զի հեռաւոր էր ('ի Հարաւային Հայս) եւ որ «ութերորդ պաշտօն հոչակեալ» կոչուէր, եւ կամ միայն Հայոց 7 գլխաւոր դից ըսել կ'ուզէ (Արամազդ, Անահիտ, Տիր, Վահագն, Աստղիկ, Նանէ, Բարշամին):

Արքայական, Բարձրագոյն — Արքայական գլխաւոր մեհենան էր նախ յԱրմաւիր, ուր ըստ Խորենացւոյն Վաղարշակ կանգնեց Արեգական, Լուսնոյ եւ իր նախնեաց անդրիններն, գուցէ եւ այլ Աւեստական աստուածներ (Անահիտ, Տիր) որոց քով դրուեցան ապա յունական Ապոլոնն եւ Արտեմիսն: Յաւուրս երուանդայ այս աստուածներն փոխադրուեցան 'ի Բագարան (Արշարունիք գաւառի) եւ անտի յԱրտաշատ իւր զաւկի Արտաշէս Բ. ի օրով, ուր երկու մեհեան կար, մին քաղաքէն դուրս, պարունակելով Տիրն եւ Ապոլոնն, եւ միւսն քաղաքին մէջ՝ յատկացեալ Անահտի, Արտէմիսի գուցէ եւ այլոց:

Այս երեք մեհենական քաղաքներն մէկ կը համարինք, զի երեքն մէկէն գոյութիւն չունէին, այլ յաջորդաբար:

Արտեմիսն եւ Յաւուրս. — Տարօնոյ Աշտիշատ ասանն մեհենագիւղ ալ անուանուած է: Ագաթանգեղոս այդ անունն ստուգաբանելով «Յաշտից տեղիս թա-

զաւորաց Հայոց մեծաց» կ'ըսէ, որ նշանակէ տեղի զոհից կամ յաշտութեան եւ դիրքն որոշելու համար կը շարունակէ «ի սնարս լեռինն Քարքեայ, ի վերայ գետոյն Եփրատայ,» որ Եփրատայ Արածանի ճիւղին աջակողմն, Քարքէ լեռանց մէջ, Ս. Կարապետէն 6 ժամ արեւելս եւ Մատրա վանքէն մէկ ժամ հիւսիս է: Աշտիշատի տեղն այժմ Տէրէ+ անունն գիւղ մը կայ: Անդ էր Վահագնի, Աստղկի, Անահտի մեհեանն: ¹

Այս մեհեանի քրմապետութիւնն ըստ Խորենացոյ Վաղարշակ Վահնունեանց յանձնեց. ապա Տիգրան զայնս պաշտօնէ ձգեց եւ անոնց վարելահողերն յարքունիս գըրաւեց իրեն անհնազանդ գտնուելնուն, զի Արտաշատի մէջ դրուելու որոշուած Հերակլի արձանն՝ Աշտիշատի մէջ դրած էին: Ապա կրկին անոնց տրուեցան այն տաճարի քրմութիւնն ու կալուածներն: Մեծն Տիգրան, ըստ Խորենացոյ, ի հիմանց նորոգեց այս մեհեանն որ 3 տաճարներէ կը բաղկանար. կեդրոնականն Վահագնի յատկացեալ էր, ուր դրուեցաւ եւ Արտաշէս Բ.ի բերած Հերակլեայ արձանն. Այս կեդրոնական մասի մի կողմն կը գտնուէր Աստղկայ տաճարն որ եւ Վահագնի կանուանէր, ուր դրուեցաւ Արտաշէսի 'ի Յունաց բերած Ափրոդիտէն, եւ միւս կողմն Անահիտինն՝ որոյ ձօնեալ սպիտակ արջառաց երամն Լուկուլլոս տեսած է՝ Արածանոյ ափանց վրայ:

Տեղոյն մեծ աստուածութիւններն, Նաւասարդին աշխարհաժողով կը տօնուէին 'ի ներկայութեան թագաւորին ու իշխանաց, եւ Յունաց Ողիմպիական խաղերուն

(1) Այս երեքն Հայոց պաշտպան մեծագործ աստուածք էին զոր մասնաւորապէս պատուել կը հիւամայէ Տրդատ (Ազաթ.):

Նման ուժի, վազքի, արշալի եւ արուեստից մրցումներ տեղի կ'ունենային : Անահտի՝ ջուրց պաշտպան աստուածոյն ՚ի յիշատակ՝ քրմապետն Արածանիի ջուրն կը սրսկէր ժողովրդեան վրայ ու ժողովուրդն ալ նոյնն կ'ընէր իրարու (Վարդավառ) : Ի յիշատակ Աստղիկի աղանի կը թռցնէին, վարդ կը սփռէին :

Գրիգոր Լուսաւորիչ այս մեհեանն կործանելուն անդ հիմնեց առաջին Մայր եկեղեցին՝ Աշտիշատի վանքն՝ եւ նաւասարդի տօներն Այլակերպութեան տօնին վերածեց, պահելով նոյն ազգային սովորութիւններն, որ կը շարունակուին ցարդ ի Հայս եւ նա մանաւանդ ի Տարօն :

Տրդատ Լուսաւորչի տուաւ այդ մեհեանի վարելահողերն, որ եւ իր սերնդին անցաւ մինչ ցմեծն Սահակ այս վերջինն մանչ զաւակ չունենալով իր աղջիկ զաւակն առնող Համազասպ Մամիկոնեանի տրուեցաւ եւ այսպէս սով կաթողիկոսական կալուածքներն Մամիկոնեանց ըստացուածք եղան :

Աշտիշատայ Մայր եկեղեցին քանդեց Լէնկթիմուր տեղն յայտնի է սակայն, եւ կը գտնուի Ս. Սահակ Պարթեւի մատուռին մօտ :

Բազման Կա՛ Բազման Կա՛ Բազմոցա՛ն Կա՛ Դեցա՛ն .

— Արարատայ Բագրեանդ գաւառի մէջ էր, նպատ լերան հիւսիսային ստորոտին վրայ : Անդ կը պաշտուէր Վանատուրն Արամազդ եւ ո՞ր աշխարհաժողով բազմութեամբ կը տօնուէր Ամանորին, տօն՝ զոր ըստ Խորենացոյ հաստատեց Վաղարշակ : Գուցէ եւ կային անդ այլ դիք (Անահիտ, Աստղիկ) : Անդ կար եւ հուրն Որմզդական զոր եւ գտաւ Սասանեան Արտաշիր :

Սա էր գերեզմանատուն քրմապետացն Արամազդայ: Խորենացին կ'ըսէ վասն Մաժան քրմապետի « տարեալ թաղեցին զնա ի Բագնոց աւանի իբր զՔրմապետ. թէպէտ Մաժան քրմապետ էր յԱնի՝ դիցն Արամազդայ» (Խոր.): Տիգրան « պատուէ զգերեզման եղբօրն Մաժանայ քրմապետի՝ Բագին 'ի վերայ շինեալ՝ զի ի զոհիցն ամենայն անցաւորք վայելեսցին եւ ընդունեսցին հիւրք երեկօթիք» (Խոր.):

Աստ հոգւոյ հացի եւ մատաղի հինաւորց սովորութեան հետք մը կը նշմարուի:

Լուսաւորիչ աստ հիմնեց Ս. Յովհաննու վանքն:

Անի Կաթողիկոս. — Բարձր Հայոց Դարանաղեաց գաւառի մէջ ամրոց՝ ուր էր գլխաւոր մեհեան Արամազդայ, որոյ քով զետեղեցին ապա Յունաց ողիմպիական Դիոսն: Սա էր գերեզմանատուն Արշակունի կռապաշտ թագաւորաց: Գուցէ եւ կ'անուանէր Կաթողիկոս, ուստի եւ բառն Կաթողիկոս կամ Գաթողիկոս որով կը յորջորջի այժմ:

Երեւան. — Բարձր Հայոց Եկեղեաց գաւառի մի աւանն՝ ուր էր Անահտայ գլխաւոր ոսկեծին արձանն, որոյ քով դրուեցաւ ապա յունական Արտեմիսն: Գրիգոր Լուսաւորիչ զայն կործանելով տեղը կը կանգնէ Աստուածածնայ տաճարն:

Հին Երիզան կամ Երզնկան այժմու Երզնկայի տեղն էր, այլ աւելի հիւսիս եւ հաւանաբար Վասկերտ աւանի մօտ:

Բարձր Հայոց Դարձան. — Որ Պարթեւաց լեզուաւ Բագնոց գիւղ կը նշանակէ, Բարձր Հայոց Դերջան գաւառի մի գիւղն էր, ուր կը գտնուէր գլխաւոր մեհեան Միհրի եւ ուր դրուեցաւ եւ յունական Հեփեստոսն:

ԹԷԼ. — Բարձր Հայոց Եկեղեցաց գաւառի մի գիւղն ուր էր Նանէի մեհեանն, որոյ ընկեր տրուեցաւ յունական Աթենասն :

ԹԷՄ. — Բարձր Հայոց Դարանաղեաց գաւառի մի աւանն, ուր էր Բարշամինայի մեհեանն: Դիտել կուտամք անցողաբար թէ ինն գլխաւոր մեհենից 5ն (Անի, Երիզա, Բագառիճ, Թիլ, Թորդան) Բարձր Հայոց երեք դրացի գաւառաց մէջ էին, գուցէ զի այդ տեղն ի Հայոց նուիրական վայր համարուած էր:

* * *

Դից պաշտաման երկրորդական տեղիներն են Պ... ուր էր արձան Արամազդայ եւ Աստղիկի:

Արեւիկայի բլուրի (Տարօն) Տիրինկատար ըսուած տեղն, ուր էր պատկերն Անահտի:

Ք... Տարօնայ, ուր էին հնդիկ գաղութի հայրենի երկու Աստուածոց կուռքեր, զորս կործանելով անդ հաստատած է Գրիգոր Լուսաւորիչ Ս. Կարապետի վանքը:

Ըլլալու են եւ այլ մեհեաններու բազմիւններ զորս մեր պատմիչք չեն յիշատակեր:

Կոոց արձաններն եւ անոնց գեղարուեստական արժէքն. — Մեր ազգային պատմիչք շատ լաւ կը նկարագրեն այն եռանդն զոր դրին Գրիգոր Լուսաւորիչ եւ Տրդատ արքայն քանդելու մեհեաններն ու խորտակելու կոոց արձաններն, որոց հատակտորներն իսկ գտնուած չեն ցարդ: Միմիայն շուրջ 25 տարիներ առաջ ի սահմանագլուխն Փոքր եւ Մեծ Հայոց՝ ի Սատաղ,

գտնուեցան պղնձեայ արձանի մը գլուխն եւ ձեռքն բընականին կրկին մեծութեամբ եւ սքանչելի նրբութեամբ, որ այժմ Լոնտոնի թանգարանն կը գտնուի: Այդ հատակտորք Արտեմեսինն ըլլալ կը թուին եւ յունական գեղարուեստի գլուխ գործոց մը կը ներկայացնեն եւ ըստ հնագիտաց 4^{րդ} դարու (Ն. Ք.) գործ են:

Սա հաւանականաբար Մեծին Արտաշէսի 'ի Յունաց բերած այն Արտէմիսի արձանին կը վերաբերի զոր յԵրիզ կանգնեց իր որդին Տիգրան, հայ Անահիտի քովիկն եւ գուցէ նոյն իսկ Անահիտն. արդարեւ գտնուած տեղն շատ հեռի չէ Երզնկայէն, եւ բեկորներն խորտակիչի մը հարուածոց հետքեր կը կրեն:

Հաւանականաբար նմանապէս գլուխ գործոցներ էին Արտաշէս աշխարհակալի 'ի Յունաց բերած այն արձաններն, յորոց Հերակլէսի արձանին մասին Խորենացին կ'ըսէ թէ « ի Սկիւղիայ եւ ի Դիպինոսէ Կրետացւոց արարեալ էր » որք անշուշտ ժամանակին ճարտար արձանագործներն էին:

Մեծին Տիգրանի յԱսորւոց բերած Բարշամինայի արձանն ըստ նոյն պատմիչի « ի փղոսկրէ եւ ի բիւրեղէ կազմեալ էր արծաթով » որ եւ անշուշտ գեղարուեստական ընտիր գործ մը կը թուի: Իսկ գալով բուն ազգային աստուածոց (Արամազդ, Անահիտ, Վահագն, Աստղիկ, Տիր) հաւանականաբար յունական ոճով շինուած էին, զի զայնս ի մեզ մուծանող Վաղարշակ կամ Արտաքսիաս յունական քաղաքակրթութեան հետեւակ յունամոլք էին, եւ Հայք յայնժամ սկսած էին Աղեքսանդրէ ի վեր յոյն քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնն կրել: Այս ազգային աստ-

ուածոց գլխաւորն Անահիտ ոսկեղէն արձաններ ունէր, որք կը յարգուէին եւ յօտարաց եւ նոյն իսկ Յունաց վեհապետներէն: Ասոնք հաւանականաբար գեղարուեստական գլուխ գործոցներ էին:

Չոհ. — Հաւանականաբար նախ բուսական նուէրներ եւ զոհեր կը մատուցանէին, ինչպէս թաւ ճիւղերէ պսակներ՝ զոր Տրդատ կը հրամայէր Գրիգոր Լուսաւորչի մատուցանել Անահտայ: Վարդ կը նուիրէին Աստղկայ. ապա կենդանեաց արդիւնքն կաթ, իւղ, գեղմն եւ հուսկ ուրեմն կենդանիներ:

Հայք սպիտակ ցուլ, սպիտակ նոխազ, սպիտակ ձի, սպիտակ ջորի կը զոհէին աստուածոց (մանաւանդ Արամազդայ). Աստղկան աղանի կը նուիրէին. ոսկեղէն ու արծաթեղէն զարդեր ալ կը նուիրէին: Սպիտակ կենդանեաց զոհերն Աւեստական պաշտաման հետքեր կը ցուցնեն:

Հաւանականաբար արու աստուածութեանց որձ կենդանիներ կը ձօնուէր, ինչպէս ցուլ, նոխազ, ձի եւ այլն. իսկ էգերու՝ որպէս Անահտայ՝ էգեր, ինչպէս երինջ:

Չոհն Յու. կ'ըսուէր, որ Պարսից Եւր. բառէն կը կարծուի: Յու. Յու. ալ ըսուած է որ կրակի մէջէ անցնել կը նշանակէ:

Չոհից միսն քրմաց եւ աղքատաց կը տրուէր, որոյ յաջորդեց քրիստոնէից Մ. Յու., որոյ արդիւնքն քահանայից եւ աղքատաց կը բաժնուի:

Չոհի սպասներն ոսկեղէն եւ արծաթեղէն էին, ապամբ պատուականօք զարդարեալք, զորս գանձատան մէջ կը պահէին:

Ամէն ոք չէր կարող զոհ մատուցանել . միայն աստիճանաւորաց ներեալ էր . « ոչ կարէ ոք ձօնել նմա՝ եթէ ոչ յառաջագոյն ընդ աստիճանն տանջանաց արտօնիցէ , եւ աստիճանքն են թուով ութսուն » : Այս աստիճանաց արժանանալու համար փորձերու , ապաշխարութեանց , տանջանաց կ'ենթարկէին թեկնածուն « ըստ աստիճանաց 'ի վեր ելեալք 'ի թեթեւագունից տանջանաց սկսեալ ի դժնդագոյնս կատարէին , յառաջագոյն՝ սովով ճնշել զանձին : իբր աւուրս 50 , եւ յայնմ ժուժկալք ի գերանս արկանէին աւուրս երկու , ապա 'ի ձեան կացուցանէին աւուրս 20 , յետոյ ի հուր անցուցանէին եւ զչար ըմբերն որ կատարեալն եղեւ հատուցեալ , այնուհետեւ ի կատարելագոյն տեղիցն » (Նոնոս , Մեկնութիւն Գրիգոր Աստուածաբանի ճառից) :

Ի կողմ խնդրէին պատգամ , երազահանութիւն , յաջողութիւն ձեռնարկաց եւ բժշկութիւն հիւանդութեանց (ինչպէս Արտաշէս Բ . ի համար) :

Քուրմերն . — Քուրմ եւ քահանայ բառերն սեմական ծագում ունին որք ցոյց կուտան Ասորեստանեայց կրօնական ազդեցութիւնն :

Կային ի Հայս քուրմեր եւ քրմուհիներ :

Քուրմերն կ'անուանէին նաեւ ըստ իրենց պաշտաման Մեհեմուտ , Մեհեմուտ : Մեհնունեաց տոհմը կը յիշատակուի՝ որ հաւանականաբար Վահնունեաց նման նախարարութիւն մը եւ կամ քրմաց տոհմ մ'էր : Գուցէ զոհող քուրմերու ցեղն Սուրբ կը կոչուէին :

Երբեմն գուցէ եւ շատ անգամ արքայազուն-

ներն՝ քրմապետ կ'ըլլային, որպէս Երուազ՝ Երուանդայ եղբայրն որ քրմապետ էր ի Բագարան, Մաժան՝ Արտաշէս Բ. իորդին եւ Արտաւազդայ եղբայրն քրմապետ էր Անի ամրոցին: Մոգպաշտէ էր անունն Արտաշէսի մի սիրելոյն որ Երուազի տեղ քրմապետ կարգուեցաւ: Վահագնի քրմապետաց նախարարութեան աստիճանն տուաւ Վաղարշակ:

Այս ամէնն ցոյց կուտան թէ շատ մեծարելի էին քրմապետք, գուցէ եւ թագաւորի խորհրդականք էին: Սոքա զերծ էին հարկէ եւ արքունի ծառայութենէ:

Քրմապետներն ունէին ընդարձակ հողեր, բազմաթիւ զօրք եւ մեծ հարստութիւն: Թագաւորին տուրք կուտային եւ իրենց գնդով պատերազմաց կը մասնակցէին: Գրիգոր Լուսաւորիչ կուտուններն ջնջելու համար արքայական զօրքով անոնց հեա կուուելու ստիպուեցաւ:

Շատ հարուստ էին քրմապետներն: Միայն Տարօնայ Վահունիք ունէին 6 գիւղ, 12298 տուն, 7847 զօրք եւ Հաշտենից գաւառն իրենց հօտերու արածման յատկացեալ էր:

Քուրմերն ուսեալ էին. երկրի կրօնական եւ քաղաքական անցքերն գրի կ'առնէին, զորս Մեծաւորն պահպանէր: Մեհեաններն մատենադարաններ ունէին, որոց գլխաւորն էր Անիի Արամազդայ մեհեանն, ուր Ուղիմպ քուրմն Բ. դարուն գրած է ժամանակագրութիւն մը: Բարդաժան ասորին մեհեանական գրութիւններէն քաղելով զրեց Հայոց քրմաց պատմութիւնն:

(1) Բնագրաբանական շրջանին մէջ ալ նոյնն կը թուի: Արմենակ Սօսի անտառ տնկեց, Անուշաւան այդ նուիրական անտառին նուիրուեցաւ:

Քուրմերն փոհւզական խոյր կը կրէին, վերարկու ունէին: Մեծ պաշտօնեայք ապարանջան, գուցէ եւ օղեր կը կրէին:

Մեռելոց քաղումն. — Հայք ալ՝ այլ հեթանոս ազգաց նման լալկան կիներ կը վարձէին իրենց մեռելոց հետեւելու համար, զորս եւէր... կ'անուանէին: Սոքա՛ ՚ի նշան սգոյ կուլային, մազերնին կը փետէին ու գուցէ կը կաքաւէին: Արտաշէսի յուղարկաւորութեան առթիւ յայտարարեալ էր եւ... կը յիշատակուին:

Մեծամեծաց եւ մանաւանդ իշխանաց եւ արքայից մահուան առթիւ անոր ձիերն, շուներն, գուցէ եւ այլ ընտանի կենդանիներն ու գերիներ կը զոհէին: Մերթ անոր կիներն, սպասաւորներն ու սիրելիներն կամաւոր զոհեր կ'ըլլային, որպէս Արտաշէս Բ. ի համար «ամբոխութիւնք մեռան ի մահուան Արտաշէսի, սիրելի կանայք եւ հարճք եւ մտերիմ ծառայք»: «Եւ շուրջ գերեզմանաւ լինէին կամաւոր մահունք»: (Խորեն.):

Հայոց արքայք, քահանայապետք եւ իշխանք սպիտակ կը հագուէին պաշտօնապէս, սպիտակ էին իրենց կառքերն, ձիերն եւն:

Յուղարկաւորութեան առթիւ եւ սպիտակազգեստ պարտէին ըլլալ ոչ միայն մեռեալն այլ եւ մեռելակառքն քաշող ձիերն, սպասաւորներն եւն: Սակայն սոսկական ժողովուրդն սեւ կը հագնէր, ինչպէս Արտաշէս Բ. ին «ձայնարկու կուսանք սեւազգեստք» էին:

Արքայք եւ իշխանք բարձր տեղեր կը թաղուէին. այդ պատիւն ըրաւ արդէն Հայկ իւր մեծագօր հակառակորդին

Բէլլա : Գուցէ ըստ Խորենացոյ «ի տեսիլ կանանց եւ որդւոց» : Նոյնն ընէին եւ այլ Հայկազունք եւ Արշակունիք : Մերթ եւ պարսպաց վրայ մահարձան կը կանգնէին եւ եթէ բարձր տեղեր չգտնուէին, հողաբլուր գերեզմաններ կը կազմէին : Այս բարձր դրիւք գերեզմանատուններն Թէւ՛ կ'անուանէին : Զիակերպ եւ խոյակերպ գերեզմանաքարեր կը դնէին իշխանաց վրայ :

Մեծամեծաց, գուցէ միայն քրմապետաց, գերեզմանին վրայ բազին կը կանգնէին (որպէս Մաժանայ) ու անոնց վրայ գոհեր կ'ընէին ի վայելս քրմաց, աղքատաց եւ անցորդաց :

Գուցէ եւ կրակ վառելով խունկ կը ծխէին եւ ջուր կը դնէին անդ. կարելի է այդ ժամանակէն մնացած է գերեզմանաքարերու վրայ երկու խորութիւններ փորելու սովորոյթն իբրեւ ընդունարան ջուրի եւ ծխելի խունկի :

(1) Թիլ անուամբ երկու աւաններ ունիմք ՚ի Հայս, մին Բարձր Հայոց եկեղեցաց գաւառի Նանէի մեհենատեղին, և մյւսն ՚ի Վասպուրական մերձ Ռիսի Աւայրնին գիրքն բարձր էր եւ եղաւ գերեզմանատեղի որդւոց եւ Թուանց Գրիգոր Լուսաւորչայ (Ազամ. Խոր.), գուցէ և երկրորդն ալ գերեզմանատեղի եղած է :

Թիլ բառն արարեթէն բլուր կը նշանակէ, ուստի և ոմանք անոնցմէ եկամուտ կարծեցին ի մեզ բարձր տեղերու Թիլ անուանումն, սակայն մենք յառաջ քան արարացւոց ու իրենց լեզուի ազդեցութեան ի մեզ մտից՝ գործածած ենք այս բառը, եւ այդ անուամբ բարձր դրիւք երկու աւաններ ալ ունիմք (մին՝ գուցէ երկուքն ալ՝ գերեզմանատեղի), ուստի եւ այլ կերպիւ խացատրելու է միեւնոյն բառի երկու լեզուաց մէջ ալ գտնուիլն : Գուցէ սեմական է բառս և Ասորեստանեայց ժամանակաւ մուտք գտած է ի մեզ :

Յ Ա Ն Կ Ն Ի Ի Թ Ո Յ

	52
Մ ու ռ ֆ		4
Ա. Բնապաշտութիւն		7
1. Տարրապաշտութիւն (լերինք, ջուր, օդ եւ հողմ, հուր)		9
2. Բուսապաշտութիւն		15
3. Կենդանապաշտութիւն		16
Կեդրոնք Բնապաշտութեան		18
Բ. Բաղդէութիւն (Արեգակ, Լուսին, Մոլորակք, Աստեղք)		20
Գ. Ոգեպաշտութիւն եւ դիւցազանց պաշտումն		32
1. Ոգեպաշտութիւն (Քաջք, Ուրուականք, Առլէզք, Ապառք, Նհանգք, Ընգղայք, Յաւերժահարսունք, Հրեշային ոգիներ)		32
2. Պաշտօն դիւցազանց (Հայկ, Վահագն)		35
Դ. Զրադաշտականութիւն		38
Զրադաշտական վարդապետութիւն		39
Կրօնաւորք		46
Կրօնական ծէսք		47
Տաճարք		50
Յարանուանութիւնք		51
Զրադաշտականութեան պատմութիւնն		51
Աւետար		55
Հրեշային ոգիներ		57
Ե. Կուսապաշտութիւն		59
Արեգական եւ Լուսնի դիր		63
Նախահարց արձաններն		64
Արամազդ		64
Անահիտ		68
Միհր		71
Տիր		73
Աստղիկ		75
Վահագն		77
Նանէ, Բարշամին		80
Հնդիկ երկու կուռքերն		81
Սպանդարամետ		82
Մանդարամետ		83
Կուսապաշտական տաճարք Հայոց		83
Կոռց արձաններն եւ անոնց գեղարուեստական արժէքն		90
Զոհ		91
Քուրմերն		92
Մեռելոց թաղումն		94

Հ Ե Ղ Ի Ն Ա Կ Ի Ն Գ Ո Ր Ծ Ե Ր Ն

	Ղ, Ը
Գիտական շարժում Ա. Տարի (1885) (Սպառեալ)	20
» » Բ » (1886) եւ Գ տարի (1887)	20
Բնական Պատմութիւն Ա. հատոր (Կենդ. Հիւսուածարանութիւն եւ Մարդկային Կազմախօսութիւն ու Բնախօսութիւն) Դասագիրք երկրորդական վարժարանաց	40
Նախորդին համառօտը. Դասագիրք Նախակրթարանաց	8
Ուսումնասիրութիւն միզային քարերու պատճառարանութեան եւ կազմութեան վրայ (Ֆրանսերէն)	10
Ծագումն հայ տառից (Պատկեալ իզմիրեանց մրցանակաւ)	10
Մանրէաբանութիւն	10
Միբրոպիօլօժի (նախորդին թուրք. քարգմանութիւնն)	10
Տիեզերք եւ իւր կազմութիւնը (Ֆրանսերէն)	10
Տիեզերք եւ իր Կազմութիւնը (Հայ. քարգմանութիւն)	10
Գրիգոր Աղաթոն (Ծագումն եւ կենսագրութիւն)	21
Առողջապահութիւն առտնին	25
Ծննդական Գործարանք (Կազմախօսութիւն, Բնախօսութիւն եւ Առողջապահութիւն)	6
Մարդկային Սաղմնախօսութիւն	5
Բառացուցակ Ախտանուանց, Բ. Տիպ	3
Տարուինականութիւն, Գ. Տիպ	3
Ազգի մը պահպանութեան պայմաններն (Սպառեալ)	
Մանրէք ու իրենց շահատակութիւններն (Սպառեալ)	
Հայոց կաթողիկոսութիւնն եւ այժմու կաթողիկոսի ընտրութիւնն (Սպառեալ)	
Ուրուագիծ պատմութեան Հայոց, ի սկզբանէ մինչ ցԱրշակունի հարստութիւնն	
Հայոց Հին կրօններն (Բ. Տիպ)	6

Այս գործերէն Գրիգոր Աղաթոն եւ Ուրուագիծ պատմութեան Հայոցի վաճառատեղին է Վենետիկ Մխիթարեանց վանքն. իսկ միւսներուն՝ Մատթէոսեան գրավաճառանոց Ֆինճանցըար, Կ. Պոլիս:

